

พุทธวิธีในการสอน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. บุนนาค)

พุทธวิธีในการสอน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

พุทธวิธีในการสอน*

พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ที่ปราชญ์ได้ขนานถวาย และพุทธศาสนิกชนนิยมกล่าวเรียกเสมอ คือคำว่า *พระบรมศาสดา* หรือ *พระบรมครู* ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือ ผู้เป็นยอดของครู

ในภาษาบาลีก็มีบทพุทธคุณถวายพระเกียรติว่า *สตถุ เทวมนุสฺसानํ* แปลว่า พระศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย และมีคำเสริมพระคุณว่า *อนุตฺตโร ปุริสทมมฺสารถิ* แปลว่า เป็นสาวกฝึกคนได้ไม่มีใครยิ่งกว่า

พระนามเหล่านี้ แสดงความหมายอยู่ในตัวว่า ปราชญ์และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชาและยกย่องเทอดทูนพระองค์ในฐานะทรงเป็นนักการสอนที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน และได้ทรงประสบความสำเร็จในงานนี้เป็นอย่างดี

ความยิ่งใหญ่และพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าในด้านการสอนนั้น ถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็

* บรรยายสรุป ณ วิทยาลัยครูธนบุรี เมื่อ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๓ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิโมลี

หมายเหตุ: เขียนในเวลาระหว่างขีด การศึกษาความหมายและตีความหลักธรรมบางข้อต้องกระทำในเวลาเร่งรัดเกินไป จึงขอให้อือเป็นเพียงขั้นริเริ่ม เพื่อถ้ามีโอกาสก็จะทำให้ชัดเจนถ่องแท้ต่อไป หลักบางข้อยังหาตัวอย่างประกอบไว้น้อยและบางตัวอย่างเพียงอ้างไว้ ยังมีได้ค้นหลักฐานนำมาแสดงให้เต็มที่

เป็นเรื่องไม่ยาก เพราะเพียงพิจารณาเห็นๆ จากเหตุผลง่ายๆ ต่อไปนี้ ก็จะได้ทันที ดังนี้:-

๑. พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราชญ์ เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก แต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถ ผู้ที่มาเผชิญพระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งที่แสวงหาความรู้ มาลองภูมิ และที่ต้องการมาข่มมาปราบ แต่พระองค์สามารถประสพชัยชนะในการสอน จนมีพระนามนำเด่นมาถึงปัจจุบัน
๒. คำสอนของพระองค์ ชัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิม และแย้งกับความเชื่อถือความประพฤติปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่น การทำลายความเชื่อถือเรื่องวรรณะ เป็นต้น ทรงจัดตั้งระบบคำสอนและความเชื่อถืออย่างใหม่ให้แก่สังคม การกระทำเช่นนี้ให้เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ย่อมเป็นงานยากอย่างยิ่ง
๓. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดยเทศะและระดับชนในสังคม ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น พบคนทุกชั้นในสังคม ซึ่งมีระดับความเป็นอยู่ ความเชื่อถือ การศึกษาอบรม นิสัยใจคอ และสติปัญญาแตกต่างกัน ทุกแบบทุกชนิด ทรงสามารถสอนคนเหล่านั้นให้เข้าใจได้ และยอมเป็นศิษย์ของพระองค์ นับแต่พระมหากษัตริย์ลงมาทีเดียว

๔. พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพันๆ ปีแพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่างๆ และคณะสงฆ์ผู้สืบต่อพระศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันใหญ่และสำคัญในสังคมดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลงานยิ่งใหญ่ของพระองค์ ยืนยันถึงพระปรีชาสามารถอย่างประจักษ์ชัดโดยไม่ต้องอธิบาย

ในเมื่อประจักษ์พยานภายนอกแสดงให้เห็นแล้วเช่นนี้ ย่อมชวนให้พิจารณาสืบค้นต่อไปถึงเนื้อธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนของพระองค์ว่าเป็นอย่างไร ยิ่งใหญ่และประเสริฐสมจริงเพียงใด

เนื้อพระธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนของพระพุทธองค์นั้น ปรากฏอยู่แล้วในพระไตรปิฎก และคัมภีร์อธิบายมีอรรถกถาเป็นต้นแล้ว แต่คัมภีร์เหล่านั้นมีเนื้อหามากมาย มีขนาดใหญ่โต^๑ เกินกว่าจะสำรวจเนื้อหา รวบรวมความ นำมาสรุปแสดงให้ครอบคลุมทั้งหมดในเวลาอันสั้น ในที่นี้จึงขอนำมาแสดงเพียงให้เห็นรูปลักษณะทั่วไปเท่านั้น.

๑. ปรัชญาพื้นฐาน

ก่อนจะพูดถึงหลักการสอนและวิธีสอน สมควรกล่าวถึงปรัชญาที่เป็นพื้นฐานเสียก่อน เพราะหลักการสอนย่อมดำเนินไป

^๑ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย จำนวน ๒๒,๓๗๙ หน้า อรรถกถาและคัมภีร์เฉพาะที่พิมพ์เป็นเล่มแล้ว ๒๘,๓๑๘ หน้า

จากจุดเริ่ม ตามแนวทาง และสู่จุดหมายตามที่ปรัชญากำหนดให้อย่างไรก็ดี เมื่อมองในแง่ปรัชญาการศึกษา พุทธธรรมก็เป็นเรื่องกว้างขวางมากอีก เพราะพุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาระบบหนึ่งนั่นเอง ในที่นี้ จึงขอนำมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับการสอนแต่สั้นๆ

ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้น ความขัดข้องปรวนแปร ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่างๆ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกรวมว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องและได้ประสบแน่นอน ไม่ว่ามนุษย์จะต้องการหรือไม่ต้องการ จะยอมรับว่ามັນมีอยู่หรือไม่ยอมรับ หรือแม้จะเป็นหน้าหนืออย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนั้น หากมนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุด มนุษย์จะต้องยอมรับความจริงอันนี้ จะรับรู้รู้สู้หน้า และพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

ชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีและมีความสุขที่สุด คือ ชีวิตที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง การหลีกเลี่ยงที่จะรับรู้ก็ดี การนี้กวาดภาพให้เป็นอย่างที่ดีที่ชอบก็ดี เป็นการปิดตาหรือหลอกตนเอง ไม่ช่วยให้พ้นจากความทุกข์ ไม่เป็นการแก้ปัญหา และให้ได้พบความสุขอย่างแท้จริง อย่างน้อยก็เป็นการฝักราชการกลัว ซึ่งเป็นเชื้อแห่งความทุกข์เข้าไว้ในจิตใจอย่างลึกซึ้ง

ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรก ก็คือ ความทุกข์ อันเป็นปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้และจัดการแก้ไขโดยถูกต้อง

และถือว่าภารกิจของพระพุทธศาสนาและระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนา ก็คือ การช่วยมนุษย์ให้แก้ปัญหาของตนได้

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์นั้น เกิดจาก*ตัณหา* คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ซึ่งทำให้มนุษย์มีทัศนคติต่อสิ่งต่างๆ เคลื่อนคลาดจากที่มันเป็นจริง และเป็นไปในรูปต่างๆ กันตามระดับความอยาก และความยึดของตนต่อสิ่งนั้นๆ เมื่อมีทัศนคติที่เคลื่อนคลาดไป ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในตนเอง และความขัดแย้งระหว่างตนกับผู้อื่น แล้วปฏิบัติหรือจัดการกับสิ่งนั้นๆ ด้วยอำนาจความอยาก และความยึดของตน คือ ไม่จัดการตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลแท้ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นการสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น เกิดความขัดข้องขัดแย้ง และความทุกข์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น ตามระดับของตัณหา และขอบเขตของเรื่องที่ปฏิบัติ

ตัณหานั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า *อวิชชา* จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ การที่จะแก้ปัญหาหรือแก้ความทุกข์ จึงต้องกำจัดอวิชชา สร้างวิชาให้เกิดขึ้น

โดยนัยนี้ ภารกิจสำคัญของการศึกษาก็คือ การฝึกอบรมบุคคลให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริง และสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุด มีจิตใจเป็น

อิสระ มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ และประโยชน์ผู้อื่น คือ สามารถช่วย
สร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้

จากข้อความที่กล่าวมา มีข้อที่ควรกำหนด คือ:-

๑. ภารกิจสำคัญของการศึกษา ได้แก่ การช่วยให้บุคคล
เกิดทัศนคติที่ถูกต้อง คือ รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่เป็น
เป็น และสามารถจัดการกับสิ่งเหล่านั้นตามที่จะ
เป็น ให้เกิดเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและสังคม ไม่ให้มอง
เห็นและจัดการสิ่งทั้งหลายตามอำนาจกิเลสตัณหา
๒. ทัศนคติที่ถูกต้อง และความสามารถจัดการดังกล่าวนี้
เกิดขึ้นได้ด้วยการพัฒนาปัญญา และปัญญาเป็นความ
รู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลนั่นเองเท่านั้น ผู้อื่น
จะนำมายึดเยียดให้หรือบังคับให้รับเข้าไว้ไม่ได้
๓. ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากความรู้ความเข้าใจที่พัฒนา
ขึ้นในตัวบุคคลเอง ภารกิจของผู้สอนและให้การศึกษา
ทั้งหลาย จึงเป็นเพียงผู้ชี้ทางหรืออำนวยความสะดวก ช่วย
ให้ผู้เรียนหรือผู้รับการศึกษาดำเนินเข้าสู่ปัญญา
สิ่งที่ดีที่สุดที่ผู้สอนที่ดีจะทำได้ก็คือ ตั้งใจช่วยเหลือ
พยายามสรรหาอุปาย กถวิธี และอุปกรณ์ต่างๆ ที่จะมา
ช่วยผู้เรียนให้เข้าถึงปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด อย่างที่
ลำนวนบาลีเรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร
๔. โดยเหตุผลเดียวกัน ในระบบการศึกษาเช่นนี้ ผู้เรียน
เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นผู้สร้างปัญญาให้
เกิดแก่ตน จึงต้องเป็นผู้มีส่วนร่วมและเป็นผู้ได้ลงมือ

กระทำให้มากที่สุดเท่าที่จะช่วยให้ตัวเขาเกิดปัญญานั้นขึ้นได้ และโดยนัยนี้ ความสามารถ ความถนัด อุปนิสัยต่างๆ ของผู้เรียน จึงเป็นสิ่งที่ผู้สอนจะต้องคำนึงอย่างสำคัญ เพื่อจัดสภาพการเรียนรู้และกลวิธีสอนต่างๆ เป็นต้น ให้ผู้เรียนเรียนอย่างได้ผลดีที่สุด

๕. ในเมื่อปัญญาเป็นของยึดเยียดบังคับให้รับเอาไม่ได้ การเรียนการสอนจึงต้องใช้วิธีการแห่งปัญญา คือ ผู้เรียนต้องเป็นอิสระในการใช้ความคิด และในการที่จะซักถามโต้ตอบสืบเสาะค้นหาความจริงต่างๆ ให้ได้รับความรู้ความเข้าใจขึ้นในตน ในระบบการศึกษาแบบนี้ จึงมีการปฏิบัติอย่าง *กาลามสูตร* ไม่มีการบังคับให้เชื่อ ความเชื่อหรือศรัทธาในระบบการศึกษานี้ หมายถึงความเชื่อมั่นในหลักการ วิธีการและสมมติฐานต่างๆ ที่ตนได้ตั้งขึ้น โดยมีเหตุผลเป็นฐานรองรับอย่างเพียงพอ แล้วว่าจะนำไปดำเนินไปสู่จุดหมายได้อย่างแท้จริง และเป็นสิ่งที่จะพิสูจน์ได้ต่อไปตามลำดับในระหว่างดำเนินไปสู่เป้าหมายนั้น

วางเป็นข้อสรุปที่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้:-

๑. ปัญญาเป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง
๒. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
๓. วิธีสอน อูบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอน

๔. อิศรภาพในทางความคิด เป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างปัญญา

อนึ่ง โดยที่ปัญญาเป็นส่วนสำคัญยิ่งในระบบการศึกษานี้ เช่นที่กล่าวมาแล้ว จึงสมควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องปัญญาที่มักแปลกันว่า *ความรู้* ไว้เพื่อกันความสับสนเล็กน้อย

ความรู้ในที่นี้ ควรแยกเป็น ๒ ประเภท คือ:-

๑. *สุตฺต* คือ ความรู้จากการสดับตรับฟัง หรือ เล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดจากแหล่งความรู้อื่น การสั่งสมความรู้ประเภทนี้ไว้ได้มาก เรียกว่า พหุสัจจะ แปลว่า ความ เป็นพหุสุด คือ ความเป็นผู้คงแก่เรียน หรือได้เรียนรู้อย่างมาก เป็นความรู้ประเภทประมวลหรือรวบรวมสิ่งอันจะพึงรู้ ทำตนให้becomeคลังเก็บความรู้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุคคลอย่างหนึ่ง เป็นอุปกรณ์สำหรับนำไปใช้ทำประโยชน์ต่างๆ ได้มาก แต่ไม่ถือเป็นองค์ธรรมแก่นในระบบการศึกษา

๒. *ปัญฺญา* คือ ความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้เลือกคัด วินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ เป็นความรู้ประเภทที่มุ่งหมายและเป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษานี้ ปัญญานี้มีไวพจน์มากมาย เช่น ญาณ วิชา ปริญญา ปฏิสัมภิตา วิปัสสนา สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงความหมายในแง่ต่างๆ และชั้นต่างๆ ของปัญญานั้นเอง

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ลักษณะงานสอนซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชา อาจแยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

วิชาประเภทที่แข็งแรงข้อเท็จจริง เช่น ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นต้น การสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพาหุสัจจะจะเป็นใหญ่

ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรม และจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้ว จะต้องให้เกิดความรู้สึกมองเห็นคุณค่าและความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย

สำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งสำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วน นับแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอนไปทีเดียว

ยิ่งในงานประดิษฐ์ฐานพระศาสนาที่จะให้คนจำนวนมากยอมรับด้วยวิธีการแห่งปัญญาด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก

ฉะนั้น การพิจารณาหลักการสอนของพระพุทธเจ้า จึงจะเริ่มแต่คุณสมบัติของผู้สอนไปทีเดียว.

๒. คุณสมบัติของผู้สอน

ในที่นี้จะแสดงตามแนวพุทธคุณ และเห็นควรแยกเป็น ๒ ส่วน คือ เป็นคุณสมบัติที่ปรากฏออกมาภายนอก อันได้แก่บุคลิกภาพอย่างหนึ่ง และคุณสมบัติภายใน อันได้แก่คุณธรรมต่างๆ อย่างหนึ่ง

ก. บุคลิกภาพ

ในด้านบุคลิกภาพ จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะทั้งทางด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุรเสียงที่ไพเราะน่าฟัง และพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่ศรัทธาปสาทะทุกประการ ดังจะเห็นจากตัวอย่างที่ทราบกันทั่วไป และที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น:-

๑. ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระวรกายสง่างามอย่างที่มีผู้ชมว่า

“พระสมณโคตม มีพระรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผ่องยิ่งนัก วรรณะและพระตริระตุงตั้งพรหม น่าดูน่าชมนักหนา”^๑

๒. ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพสละสลวย อย่างคำชมของจังกิพราหมณ์ที่ว่า

“พระสมณโคตม มีพระวาจาไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำไฉ่คางาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้

^๑ จังกิสูตร, ม.ม.๑๓/๖๕๐

ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดแจ้ง”^๑

และคำของอุตรมาณพที่ว่า

“พระสุรเสียงที่เปด่งก้องจากพระโอบฐ์นั้น
ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ แจ่มใส ๑
ชัดเจน ๑ นุ่มนวล ๑ ชวนฟัง ๑ กลมกล่อม ๑ ไม่พร่า
๑ ชึ้ง ๑ กังวาน ๑”^๒

หรือตามมหาบุรุษลักษณะข้อที่ ๒๙ ว่า

“มีพระสุรเสียงดุจพรหม ตรัสมีถ่าเนียงไผ่ไพเราะ
คุจนกการเวก”^๓

๓. ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่า
เลื่อมใส เริ่มแต่สมบัติผู้ดี และมารยาทอันเป็นที่ยอมรับของสังคม
ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์ทุกประการ พร้อมไปด้วย
ความองอาจ ความสง่างาม ความสงบเยือกเย็น การแสดงธรรม
ของพระองค์ นอกจากแจ่มแจ้งด้วยสัจธรรมแล้ว ยังก่อให้เกิด
ความรู้สึกเพลิดเพลินสุขใจ ชวนให้อยากฟังอยากใกล้ชิดพระองค์
อยู่ไม่วาย อย่างคำชมของบุคคลต่างๆ เช่น:-

“นี้ ท่านปิงคิยานี มองเห็นสารประโยชน์อันใด จึง
เลื่อมใสในพระสมณโคดมถึงเพียงนี้”

“ท่านผู้เจริญ เปรียบเหมือนบุรุษผู้อัมในรถอันเลิศ
แล้ว ย่อมไม่ปรารถนารถอื่นๆ ที่เลว ฉันทิ บุคคลฟัง

^๑ จังก็สูตร, ม.ม.๑๓/๖๕๐

^๒ พรหมายูสูตร, ม.ม. ๑๓/๕๘๙; ที.ม. ๑๐/๑๙๘, ๒๑๘

^๓ ที.ม. ๑๐/๒๙; ๙๓

ธรรมของพระสมณโคตมพระองค์นั้น โดยลักษณะใดๆ จะโดยสุตตะ โดยเคยยะ โดยไวยากรณ์ หรือโดยอรรถุทธธรรมก็ดี ย่อมไม่ปรารธนาวาตะของสมณะเป็นอันมาก เหล่าอื่น โดยลักษณะนั้นๆ เลย ฉะนั้น

เปรียบเหมือนบุรุษผู้หิวและอ่อนเพลีย มาได้ รวงผึ้ง ที่พึงลิ้มรส ย่อมได้รสแท่นแสนชุ่มชื่น ฉะนั้น บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคตมพระองค์นั้น...ย่อมได้รับความดีใจ ปลาบปลื้มใจ ฉะนั้น

เปรียบเหมือนบุรุษ ได้ไม้จันทน์ เป็นจันทน์เหลือง หรือจันทน์แดง จะสูดกลิ่นตรงที่ใด จะเป็นราก ลำต้น หรือที่ยอด ก็ย่อมได้กลิ่นหอมสนิทเป็นกลิ่นแท้ ฉะนั้น บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคตมพระองค์นั้น...ก็ย่อมได้ ปราโมทย์ ได้รับความโสมนัส ฉะนั้น

เปรียบเหมือนบุรุษอาพาธ เจ็บปวด เป็นไข้หนัก นายแพทย์ผู้ฉลาดพึงบำบัดอาพาธเขาได้ฉับไว ฉะนั้น บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคตมพระองค์นั้นแล้ว... ความโศกเศร้า ปริเทวนาการ ความทุกข์โทมนัส และความคับแค้นใจของเขา ย่อมหมดไป ฉะนั้น

เปรียบเหมือน สระใหญ่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท นำ เจริญใจ มีท่าราบเรียบน่ารื่นรมย์ บุรุษผู้ร้อนด้วยแสง แดด ถูกแดดแผดเผา เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย เดินมาถึง เขาลงไปอาบ ตุ่ม ในสระน้ำนั้น พึงระงับความ กระวนกระวาย ความเหน็ดเหนื่อย และความเฝ้าร้อนทั้ง

ปวงได้ ฉันใด บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคตมพระองค์
นั้นแล้ว...ความกระวนกระวาย ความเหน็ดเหนื่อย และ
ความเร่าร้อนของเขา ก็ย่อมระงับไปได้หมดสิ้น ฉันนั้น”^๑

“ชนทั้งหลาย ที่ท่านพระโคตมทรงชี้แจงให้เห็น
แจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมีกถา
แล้ว เมื่อถูกไปจากที่นั่งก็ยังเสถียรหลังกลับมามอง
ด้วยไม่อยากจะละจากไป”^๒

ข. คุณธรรม

พระพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุก
นัย จึงขอเลือกแสดงตามแนวพระคุณ ๓ คือ:-

๑. พระปัญญาคุณ พระปัญญาคุณที่เกี่ยวกับงานสอน ขอ
ยกมาแสดง ๒ อย่าง คือ ทศพลญาณ และปรัจฉานกิริยา

๑) ทศพลญาณ คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต
ที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่น
คง จะแสดงความหมายที่เป็นพุทธคุณแท้ กับความหมายที่ผู้สอน
ทั่วไปพึงนำมาใช้ได้ดังนี้:-

^๑ การณปาฬีสสูตร, อง.ปณจก. ๒๒/๑๙๓

^๒ พรหมายูสูตร, ม.ม. ๑๓/๕๘๙

ทศพลญาณ^๑

๑. **ฐานาฐานญาณ** ปรีชาหยั่งรู้ ฐานะ และอฐานะ คือรู้กฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวกับขอบเขต และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุ กับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคลซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดี และชั่วต่างๆ กัน

๒. **กรรมวิปากญาณ** ปรีชาหยั่งรู้ ผลของกรรม สามารถกำหนด แยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อนระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่วที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน.

ความหมายส่วนที่ผู้สอน ทั่วไปพอจะปฏิบัติได้

๑. มีความรู้เข้าใจในเนื้อหา และขอบเขตของกฎเกณฑ์ และหลักการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และที่จะนำมาใช้ในการสอน อย่างชัดเจน ตลอดจนรู้ขีดขั้นความสามารถของบุคคล ที่มีพัฒนาการอยู่ในระดับต่างๆ

๒. มีความรู้ความเข้าใจในกระบวนการพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์เป็นอย่างดี.

^๑ ม.มู. ๑๒/๑๖๖; อง.ทสภ. ๒๔/๒๑; อภิ.วิ. ๓๕/๘๓๔-๘๔๘; วิญญ.อ. ๕๒๐, ๕๕๐-๖๐๗ การศึกษาเรียบเรียงนี้เป็นครั้งแรก จึงยังอาจได้ความหมายไม่ครอบคลุมครบถ้วน ขอให้ถือเป็นจุดเริ่มต้นไว้ก่อน

๓. สัมผัสพหุคามีปฏิปทาญาณ
 ปรึกษาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่
 ไปสู่คติทั้งปวง (คือสู่สุคติทุกคติ
 หรือพ้นจากคติ) หรือปรึกษา
 หยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่
 อรรถประโยชน์ทั้งปวง (จะเป็น
 ทิฏฐิธัมมิกัตถะ หรือสัมปรายิ-
 กัตถะ หรือปรมัตถะ ก็ตาม) รู้
 ว่าเมื่อต้องการเข้าสู่จุดหมายใด
 จะต้องทำอะไรบ้าง มีราย
 ละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร.

๔. นานาธาตุญาณ ปรึกษาหยั่งรู้
 สภาพะของโลกอันประกอบ
 ด้วยธาตุต่างๆ เป็นเอนก รู้
 สภาพะของธรรมชาติทั้งฝ่าย
 อุปาตินนกลังขาร และอนุ-
 ปาตินนกลังขาร เช่นในเรื่อง
 ชีวิต ก็ทราบองค์ประกอบ
 ต่างๆสภาพะขององค์ประกอบ
 เหล่านั้น พร้อมทั้งหน้าที่ของ
 มัน เช่น การปฏิบัติหน้าที่ของ
 ขันธ์ อายตนะและธาตุต่างๆ
 ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น
 และรู้เหตุแห่งความแตกต่าง
 กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น.

๓. รู้วิธีการและกลวิธีปฏิบัติ
 ต่างๆ ที่จะนำเข้าสู่เป้าหมาย
 ที่ต้องการ.

๔. มีความรู้ในวิชาสรีรวิทยา
 และจิตวิทยา อย่างน้อยให้
 ทราบองค์ประกอบต่างๆ และ
 การปฏิบัติหน้าที่ขององค์
 ประกอบเหล่านั้นในกระบวนการ
 เรียนรู้ของบุคคล และถ้า
 เป็นไปได้ ควรมีความรู้ทั่วไป
 อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะ
 ในทางวิทยาศาสตร์ เพื่อรู้จัก
 สภาพะของสิ่งทั้งหลาย และ
 มีทัศนคติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่า
 นั้น อันจะเป็นเครื่องเพิ่มพูน
 ประสิทธิภาพในการสอนให้
 ได้ผลดียิ่งขึ้น.

๕. นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่ง
รู้ภูมิ (คือรู้ธรรมาศัย ความ
โน้มเอียง แนวความสนใจ
 ฯลฯ) ของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็น
ไปต่างๆ กัน
๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ
ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อน
แห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย
รู้ว่า สัตว์นั้นๆ มีแนวความคิด
ความรู้ ความเข้าใจ แคไหน
เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย
มีอินทริยอ่อนหรือแก่กล้า สอน
ง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อม
ที่จะเข้าสู่การตรัสรู้หรือไม่.
๗. ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ ปรีชา
หยั่งรู้เหตุที่จะทำให้ฌาน
วิโมกข์ และสมาบัติเสื่อม หรือ
เจริญ คล่องแคล่วจัดเจน หรือ
ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป.
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
ปรีชาหยั่งรู้ระลึกชาติภพในหน
หลังได้
๕. รู้ความแตกต่างระหว่าง
บุคคล ในด้านความโน้มเอียง
แนวความสนใจ และความ
ถนัดโดยธรรมชาติ
๖. รู้ความแตกต่างระหว่าง
บุคคลในด้านระดับสติปัญญา
ความสามารถ พัฒนาการ
ด้านต่างๆ และความพร้อมที่
จะเรียนรู้.
๗. รู้ปัจจัยต่างๆ ที่เป็นอุปสรรค
ถ่วง หรือส่งเสริมเพิ่มพูนผล
สำเร็จของการเรียนรู้และการ
ฝึกอบรมในระดับต่างๆ กับรู้
จักใช้เทคนิคต่างๆ เข้าแก้ไข
หรือส่งเสริม นำการเรียนรู้
และการฝึกอบรมให้ดำเนิน
ก้าวหน้าไปด้วยดี.
๘. รู้ประวัติพื้นเพเดิม และ
ประสบการณ์ในอดีตของผู้
เรียน.

๙. จตุปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ จุติ และอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม.
๙. พิจารณาสังเกตดูผู้เรียน ในขณะที่เขามีบทบาทอยู่ในชีวิตจริง ภายในกลุ่มชนหรือสังคม สามารถรู้เท่าทัน และเข้าใจพฤติกรรมต่างๆ ที่เขาแสดงออกในขณะนั้นๆ ว่า เป็นผู้มีปัญหาหรือไม่อย่างไร มองเห็นสาเหตุแห่งปัญหานั้น และพร้อมที่จะเข้าช่วยเหลือแก้ไขได้ทันที.
๑๐. อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย
๑๐. รู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้ง และแน่ใจว่า ผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้น คืออะไร เป็นอย่างไร และตนเองสามารถกระทำ ผลสัมฤทธิ์นั้นให้เกิดขึ้นได้จริงด้วย.

๒) ปฏิสัมภีทา คือ ปัญญาแตกฉานในด้านต่างๆ ซึ่งมีทั่วไปแก่พระมหาสาวกทั้งหลายด้วย ดังนี้:-

๑. อรรถปฏิสัมภีทา ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของถ้อยคำ ข้อความหรือข้อธรรมต่างๆ สามารถขยายความแยกแยะออกไปได้โดยพิสดาร แม้นได้เห็นเหตุใดๆ ก็สามารถคิดเชื่อมโยงแยกแยะกระจายความคิด

ออกไปล่วงรู้ถึงผลต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นได้ แปลสั้นๆ ว่า
ปัญญาแตกฉานในอรรถ

๒. **ธรรมปฏิสัมภิทา** ความเข้าใจแจ่มแจ้งในหลักหรือข้อ
 ธรรมต่างๆ สามารถจับใจความของคำอธิบายที่กว้าง
 ขวางพิสดาร มาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็น
 ผลต่างๆ ที่ปรากฏ ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้
 แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตกฉานในธรรม**

๓. **นิรुตติปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในภาษา รู้ภาษา
 ต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้
 คนอื่นเข้าใจ และเห็นตามได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตก
 ฉานในนิรุกติ**

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิทา** ความมีไหวพริบ สามารถเข้าใจ
 คิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการ และมีความรู้ความเข้าใจ
 ชัดในความรู้อย่างไร ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร
 สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้าง
 ความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญา
 แตกฉานในปฏิภาณ**

๒. **พระวิสุทธิคุณ** ความบริสุทธิ์เป็นพระคุณสำคัญยิ่งเช่น
 กันที่จะทำให้ประชาชนเชื่อถือและเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ความ
 บริสุทธิ์นี้อาจมองได้จากลักษณะต่างๆ ดังนี้:-

ก. พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้ง
 ปวง ไม่กระทำความชั่วทั้งทางกาย ทางวาจา และทาง
 ใจ ไม่มีเหตุที่ใครจะยกขึ้นตำหนิได้

- ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน คือ สอนเขาอย่างไร พระองค์เองก็ทรงประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นด้วย อย่างพุทธพจน์ที่ว่า ตถาคตพุดดอย่างใดทำอย่างนั้น จึงเป็นตัวอย่างที่ดี และให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของคำสอนได้
- ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงสอนผู้อื่นด้วยมุ่งหวังประโยชน์แก่เขาอย่างเดียว ไม่มีพระทัยเคลือบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตน หรืออามิสตอบแทนใดๆ

พระวิสุทธิคุณเหล่านี้ จะเห็นได้จากคำสรรเสริญของบุคคลต่างๆ ในสมัยพุทธกาล เช่น:-

“คุกรนาทิตะ ขออย่าให้เราต้องข้องเกี่ยวกับยศเลย และขออย่าให้ยศมาข้องเกี่ยวกับเราด้วย บุคคลผู้ใดไม่ได้โดยง่ายซึ่งความสุขอันเกิดจากเนกขัมมะ ความสุขอันเกิดจากวิเวก ความสุขอันเกิดจากความสงบ ความสุขอันเกิดจากความตรัสรู้ เหมือนอย่างที่เราได้ บุคคลผู้นั้นจึงจะยินดีความสุขแบบอาจม ความสุขที่เกิดจากการหลับ และความสุขที่เกิดจากลาภ สักการะ สรรเสริญ”^๑

จากคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า:-

“ท่านทั้งหลาย พระตถาคตมีกายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจารบริสุทธิ์ พระตถาคตมิได้มีความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่พระองค์จะต้อง

^๑ นาคีตสูตร, อง.ฉก.ก. ๒๒/๓๑๓

ปกปิดรักษาไว้ โดยตั้งพระทัยว่า ขอคนอื่น ๆ อย่าได้รู้ถึงความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจของเราเลย”^๑

“อุกรโมคคัลลนนะ เราเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ จึงบัญญัติได้ว่าเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ศีลของเราบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง บรรดาสาวกไม่ต้องคอยรักษาเราโดยศีล และเราก็ไม่ต้องคิดหวังให้สาวกช่วยรักษาเราโดยศีล เรามีอาชีวะบริสุทธิ์ มีกรรมเทศนาบริสุทธิ์ มีไวยากรณ์บริสุทธิ์ มีญาณทัศนะบริสุทธิ์...ไม่ต้องคิดหวังให้สาวกช่วยรักษา (คือช่วยระมัดระวังปกปิดความเสียหายในเรื่องเหล่านั้น)”^๒

ภิกษุทั้งหลายเคยแสดงความรู้สึกของตนต่อพระผู้มีพระภาคในเรื่องการทรงสั่งสอนธรรมว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่มีความดำริในพระผู้มีพระภาคเลย ว่า พระสมณโคตมทรงแสดงธรรมเพราะเหตุ(ปรารภ)ฉ้อฉล บิณฑบาต เสนาสนะ หรือเพราะเหตุหวังสุขในการได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้”

“พวกข้าพระองค์มีความดำริในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์ ทรง

^๑ สังคีตสูตร, ที.ปา. ๑๑/๒๒๘

^๒ กุฏฐสูตร, อง.ปญจก. ๒๒/๑๐๐

ปรารภนาประโยชน์เกิดกุล อาศัยความกรุณา จึงทรง
แสดงธรรม”

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะการที่เธอทั้งหลายมีความ
คำรึต่อเราอย่างนี้ ฉะนั้น ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วแก่
เธอทั้งหลาย เพื่อความรู้ยิ่ง...เธอทั้งหลายพึงพร้อมเพรียง
กัน บันเทิงใจ ไม่วิวาท ศึกษาอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด”^๑

ในอุทุมพริกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพุทธะ (คือตรัสรู้) เอง
แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้, พระองค์เป็นผู้
ฝึกเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความฝึก, พระองค์
เป็นผู้สงบบรรจบแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ,
พระองค์เป็นผู้ข้ามพ้นไปได้แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อ
ความข้ามพ้น, ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว จึงทรงแสดงธรรม
เพื่อความดับเย็น”

“เรากล่าวดังนั้นว่า บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่โอ้อวด
ไม่มีมารยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะ
แสดงธรรม เขาปฏิบัติอย่างที่ได้รับคำสั่งสอนแล้ว จัก
กระทำให้สำเร็จซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่
ปรารภนาของกุลบุตรผู้ออกบวช อันเป็นจุดหมายแห่ง
พรหมจรรย์ได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง ในปัจจุบัน

^๑ ม.อ. ๑๔/๔๒-๔๔

ชาตินี้เอง โดยใช้เวลา ๗ ปี... ๖ ปี... ๕ ปี... ๔ ปี... ๓ ปี... ๒ ปี... ปีเดียว... ๗ เดือน... ๖ เดือน... ๕ เดือน... -๔ -๓ - ๒ - ๑ เดือน... ถึงเดือน... ๗ วัน เท่านั้น”

“บางที่ท่านอาจคิดว่า พระสมณโคตมตรัสอย่างนี้ เพราะใคร่ได้ศิษย์ ชื่อนั้นท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น อาจารย์ผู้ใดของท่านเป็นอย่างนี้ ขอให้ผู้นั้นแหละคงเป็นอาจารย์ของท่าน... เรากล่าวอย่างนี้ เพราะใคร่ได้ศิษย์ก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอุเทศของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอาชีพของท่านก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเข้าไปติดอยู่ในธรรมที่จัดว่าเป็นอุกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเคลื่อนคลาไคลไปจากธรรมที่จัดว่าเป็นอุกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของตนก็หาไม่

“หากแต่ว่า อุกุศลธรรมที่ทำให้เกิดความเศร้าหมองที่สร้างชาติสร้างภพ มีแต่ความเร่าร้อนกระวนกระวาย ให้ผลเป็นทุกข์ ชักนำชาติขรามรณะมาให้เรื่อยไป ซึ่งท่านยังละไม่ได้นั้นมีอยู่ เราแสดงธรรมก็เพื่อให้กำจัดอกุศลเหล่านี้ได้ เมื่อท่านปฏิบัติตาม สิ่งที่เป็นเหตุก่อความเสื่อมเสียทั้งหลายก็จะถูกกำจัดหมดไป และสิ่งที่เสริมสร้างความถูกต้องผ่องแผ้วก็จะพัฒนาขึ้นๆ ขึ้นท่านก็จักได้รู้ยิ่งเห็นจริง ได้บรรลุความบริสุทธิ์แห่ง

ปัญญา และความไพบูลย์ด้วยตนเอง ตั้งแต่ในปัจจุบันที่
เดียว”^๑

เมื่อครั้งท่านสีหะ เสนาบดีแห่งแคว้นเวสาลี ผู้เป็นศิษย์
นิครนถนาฏบุตร มาเฝ้าทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า และบังเกิด
ความเลื่อมใส กล่าวคำปฏิญาณตนเป็นอุบาสก พระพุทธเจ้าได้
ตรัสเตือนว่า

“ท่านจงใคร่ครวญให้ดีเสียก่อน การใคร่ครวญ
เสียก่อนแล้วจึงทำ เป็นความดีสำหรับคนผู้มีชื่อเสียง
อย่างท่าน”

ครั้งท่านเสนาบดียืนยันว่า เขาเลื่อมใสขอเป็นอุบาสกแน
นอนแล้ว พระองค์ได้ตรัสอีกว่า

“ท่านสีหะ ตระกูลของท่านเป็นเสมือนบ่อน้ำของ
นิครนถ์ทั้งหลายมาช้านาน (ต่อไปนี้) เมื่อนิครนถ์มาหา
ท่านก็พึงใส่ใจในเรื่องที่จะถวายเป็นนิทานด้วย”^๒

เหตุการณ์คล้ายคลึงกันนี้ ได้เกิดแก่อุบาสกฤหบดี
ผู้เป็นศิษย์นิครนถนาฏบุตรเช่นเดียวกัน^๓

อีกแห่งหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าบุคคลเหล่าอื่นจะค่าบริภาษ
โกรธ เบียดเบียน กระทบกระเทียบบตถาคตในการ
ประกาศสูตรารยัตถ์นั้น ตถาคตก็ไม่มี ความอาฆาต ไม่มี

^๑ ที.ปา. ๑๑/๓๐-๓๑

^๒ วินย. ๕/๗๘; อง.อุฎฺฐก. ๒๓/๑๐๒

^๓ ม.ม. ๑๓/๗๒-๗๓

ความโหม้นัส ไม่มีจิตยีนร้าย; ถ้าว่าชนเหล่าอื่นจะ
 สักการะ เคารพ นับถือ บูชาตถาคตในการประกาศ
 จตุราริยสังนั้น ตถาคตก็ไม่ดีใจ ไม่เกิดโสมนัส ไม่มีใจ
 เย่อหยิ่งในสักการะเป็นต้นเหล่านั้น”^๑

นอกจากทรงพระคุณนี้เองแล้ว ยังทรงสอนภิกษุสาวกไว้ด้วยว่า

“ภิกษุทั้งหลาย...ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร ไม่
 บริสุทธฺิ ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร บริสุทธฺิ?

“ภิกษุรูปใดมีความคิดว่า ‘ขอให้ชนทั้งหลายฟัง
 ธรรมของเรา ครั้นฟังแล้ว ฟังเลื่อมใสธรรม ขอให้คนทั้ง
 หลายที่เลื่อมใสแล้ว แสดงอาการของผู้เลื่อมใสแก่เรา’
 ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธฺิ;

“ส่วนภิกษุรูปใด มีความคิดว่า ‘พระธรรมนี้เป็น
 ของตรัสไว้ดีแล้ว เป็นสันติวิญญูะ เป็นอภาลิกะ เป็นโอบนยิกะ
 วิญญูชนพึงรู้จักจำเพาะตน ขอให้ชนทั้งหลายฟัง
 ธรรมของเรา ครั้นฟังแล้ว ขอให้เขาเข้าใจธรรม ครั้นเข้าใจ
 ชัดแล้ว ขอให้ปฏิบัติให้ได้อย่างนั้น’ ดังนี้ แล้วแสดง
 ธรรมแก่คนอื่น โดยเหตุที่ธรรมนั้นเป็นของดีของถูกต้อง
 โดยเหตุที่มีความการุณย์ โดยเหตุที่มีความเอื้อเอ็นดู
 แสดงด้วยอาศัยความอนุเคราะห์ ธรรมเทศนาของภิกษุ
 ทั้งหลายเช่นนี้ ชื่อว่าบริสุทธฺิ”^๒

^๑ ม.ม. ๑๒/๒๘๖

^๒ ล.นิ. ๑๖/๔๗๒-๓

๓. พระกรุณาคุณ อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธเจ้า จึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนา โปรดสรรพสัตว์ ทำให้พระคุณ ๒ อย่างแรก คือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง เสด็จไปช่วยเหลือแนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบากของพระองค์เอง พระมหากรุณาธิคุณเหล่านี้ พึงเห็นตามคำสรรเสริญและคุณธรรมอื่นๆ ที่แสดงออก เช่น:-

“(พระสมณโคตม) ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนพระองค์เอง ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ทรงดำริแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่พระองค์ สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย และสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวง”^๑

“พึงทราบการวางสติ ๓ ประการที่พระอริยเจ้าปฏิบัติ ซึ่งเมื่อปฏิบัติแล้ว จึงควรเป็นศาสดาสั่งสอนหมู่ชน...

๑. ภิกษุทั้งหลาย ศาสดาเป็นผู้อนุเคราะห์ แสวงประโยชน์เกื้อกูล อาศัยเมตตา จึงแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า สิ่งนี้จะให้ประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกเธอ สิ่งนี้จะให้ความสุขแก่พวกเธอ แต่เหล่าสาวกของศาสดานั้น

^๑ พรหมายสูตร, ม.ม. ๑๓/๕๘๙

ย่อมไม่ตั้งใจฟัง ไม่เงี่ยโสตลงสดับ ไม่ตั้งจิตรับรู้ และ
ประพฤติดีกเลื่องคำสอนของศาสดา ในกรณีนั้น
ตถาคตจะได้มีความยินดีก็หาไม่ จะได้บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่
ทั้งจะได้ขัดเคืองชุ่นมัวก็หาไม่ ย่อมมี
สติสัมปชัญญะดำรงอยู่...

๒. อีกประการหนึ่ง... เหล่าสาวกของศาสดานั้น
บางพวกก็ไม่ตั้งใจฟัง... บางพวกย่อมตั้งใจฟัง เงี่ยโสต
ลงสดับ ตั้งจิตรับรู้ ไม่ประพฤดิเคลื่อนคลาดจากคำสอน
ของศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตจะได้มีความยินดีก็หาไม่
จะได้บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่ จะได้มีความไม่พอใจก็
หาไม่ จะได้บังเกิดความไม่พอใจก็หาไม่ ตัดได้ทั้งความ
พอใจและความไม่พอใจทั้งสองอย่าง เป็นผู้อุเบกขา คงมี
สติสัมปชัญญะอยู่...

๓. อีกประการหนึ่ง...เหล่าสาวกของศาสดานั้น
(ทั้งหมด) ย่อมตั้งใจฟัง เงี่ยโสตลงสดับ ตั้งจิตรับรู้ ไม่
ประพฤดิเคลื่อนคลาดจากคำสอนของศาสดา ในกรณี
นั้น ตถาคตย่อมเป็นผู้ชื่นชม บังเกิดความพึงพอใจ แต่ก็
หากระหิ่มเหิมใจไม่ ยังคงมีสติสัมปชัญญะ ดำรงอยู่”^๑

จากข้อความตอนนี้ พึงสังเกตได้ว่า ความกรุณาที่แสดง
ออกอย่างได้ผลดีนั้น ต้องอาศัยมีอุเบกขา และสติสัมปชัญญะเข้า

^๑ สฬายตนวิวัฏฐสูตร, ม.อ. ๑๔/๖๓๖

ประกอบด้วย ในกรณีต่างๆ และในกรณีนั้นๆ จะต้องเข้าใจความหมายของอุเบกขาให้ถูกต้องด้วย

นอกจากนี้ ความกรุณาที่แสดงออกในการอบรมสั่งสอนย่อมเป็นส่วนประกอบสำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนอย่างที่เราเรียกว่า *องค์คุณของกัลยาณมิตร* ซึ่งมี ๗ ประการ ดังต่อไปนี้:-

๑. *ปิโย* - น่ารัก (ในฐานะเป็นที่วางใจและรู้สึกสนิทสนม)
๒. *ครุ* - น่ารักเคารพ (ในฐานะให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย)
๓. *ภาวนีโย* - น่ายกย่อง (ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง)
๔. *วตฺตา* - รู้จักพูด (คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี)
๕. *วจนฺทฺขโม* - อดทนต่อถ้อยคำ (พร้อมที่จะรับฟังคำชักถามต่างๆ อยู่เสมอ และสามารถรับฟังได้ด้วยความอดทนไม่เบื่อ)
๖. *คฺมภีรฺยฺ จ กถํ กตฺตา* - (กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งได้)
๗. *โน จฺญฺจาเน นิโยชเย* - (ไม่ชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย)^๑

พึงสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า พระพุทธศาสนาถือว่า *ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนนั้น* อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคา

^๑ สฐสูตร, อภ.สฐตทก. ๒๓/๓๔

แห่งการฝึกอบรม^๑ องค์คุณทั้ง ๗ นี้ เป็นคุณลักษณะที่ผู้สอนหรือครูผู้มีความกรุณาโดยทั่วไปจะมีได้ ไม่จำกัดเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

พระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงอนุเคราะห์ชาวโลกนั้น แสดงออกในพุทธกิจประจำวันหรือกิจวัตรประจำวันของพระองค์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า วันเวลาที่ผ่านไปแต่ละวัน เป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนอื่นๆ ทั้งนั้น และให้เห็นการรู้จักทำงานเป็นเวลาของพระมหาบุรุษ พุทธกิจประจำวันนั้น แบ่งเป็น ๕ ดังนี้:-

๑. ปุเรภัตตกิจ พุทธกิจภาคเช้าหรือภาคก่อนอาหาร ได้แก่ ทรงตื่นบรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาต เสรวยแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้นๆ เสด็จกลับพระวิหาร รอให้พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว เสด็จเข้าพระคันธกุฎี
๒. ปัจฉาภัตตกิจ พุทธกิจภาคบ่ายหรือหลังอาหาร ระยะเวลาที่ ๑ เสด็จออกจากพระคันธกุฎี ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ เสร็จแล้วพระสงฆ์แยกย้ายกันไปปฏิบัติธรรมในที่ต่างๆ พระองค์เสด็จเข้าพระคันธกุฎี อาจทรงบรรทมเล็กน้อยแล้ว ถึงระยะเวลาที่ ๒ ทรงพิจารณาตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก ระยะเวลาที่ ๓ ประชาชนในถิ่นนั้นมาประชุมในธรรมสภา ทรงแสดงธรรมโปรด
๓. ปุริมยามกิจ พุทธกิจยามที่ ๑ (ของราตรี) หลังจากพุทธกิจภาคกลางวันแล้ว อาจทรงสนานแล้วปลีกพระองค์อยู่เงียบๆ พัก

^๑ ฟังระลึกถึงฐานะของผู้สอนอันสัมพันธ์กับความตอนนี้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “อกุขาตาโร ตถาคตา - ตถาคตเป็นเพียงผู้บอกทางให้” (ขุ.ธ. ๒๕/๓๐) และเรื่องที่ทรงแจ้งแก่พราหมณ์ว่าพระองค์เป็นเพียงผู้ชี้ทาง ใน ม.ญ. ๑๔/๑๐๑ ด้วย

หนึ่ง จากนั้นพระภิกษุสงฆ์มาเฝ้า ทูลถามปัญหาบ้าง ขอกรรมฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ทรงใช้เวลาตลอดยาม แรกนี้สนองความประสงค์ของพระสงฆ์

๔. มัชฌิมยามกิจ พุทธกิจในมัชฌิมยาม เมื่อพระสงฆ์แยกย้ายไปแล้ว ทรงใช้เวลายามที่สองตอบปัญหาพวกเทพทั้งหลายที่มาเฝ้า

๕. ปัจฉิมยามกิจ พุทธกิจในปัจฉิมยาม ทรงแบ่งเป็น ๓ ระยะเวลาแรก เสด็จดำเนินจงกรมเพื่อให้พระวรกายได้ผ่อนคลาย ระยะเวลาที่ ๒ เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงพระบรมมสืหาไสยาสน์อย่างมีพระสติสัมปชัญญะ ระยะเวลาที่ ๓ เสด็จประทับนั่งพิจารณา สอดส่องเลือกสรรว่า ในวันต่อไปมีบุคคลผู้ใดที่ควรเสด็จไปโปรดโดยเฉพาะเป็นพิเศษ เมื่อทรงกำหนดพระทัยไว้แล้ว ก็เสด็จไปโปรดในภาคพุทธกิจที่ ๑ คือ ปุเรกัตตกิจ^๑

การทรงให้ความสนพระทัยช่วยเหลือโปรดบุคคลผู้สมควรเป็นส่วนเฉพาะบุคคลๆ เช่นนี้ ผู้ได้รับการโปรดอาจเป็นคนชั้นสูงชั้นต่ำ เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ ก็ได้ทั้งสิ้น เช่น เสด็จไปโปรดสังคาล-

^๑ ที.อ. ๑/๖๑; ส.อ. ๑/๒๘๕; อ.อ. ๑/๖๖; ใน สุตต.อ. ๑/๑๖๖ ท่านแบ่งพุทธกิจไว้เพียง ๒ อย่าง คือ ปุเรกัตตกิจ กับ ปัจฉิมัตตกิจ โดยรวมเอาพุทธกิจที่ ๓-๔-๕ เข้าไว้ในปัจฉิมัตตกิจด้วย; ใน สวดมนต์ฉบับหลวง ท่านแต่งเป็นคาถาไว้เพื่อจำง่ายว่า:-

พุทฺธพณฺเฑ	ปิณฺฑปาตญจ	สายณฺเฑ	ธมฺมเทสนํ
ปโทเส	ภิกฺขุโอราถํ	อชฺชฌมฺรตฺเต	เทวปญฺหนํ
ปจฺจุสฺสเว	คเต กาเล	ภพฺพภาวเพ	วิโลกนํ.

เข้าเสด็จไปปณิชาต บ่ายทรงแสดงธรรม คำประทานโอวาทแก่ภิกษุ กลางคืนตอบปัญหาเทวดา เวลาจวนสว่าง ตรวจดูผู้ที่ควรและยังไม่ควรตรัสรู้

มาณพผู้ไหว้ทิศ^๑ เสด็จไปโปรดเด็กชายมัญญกุณฑลที่กำลังนอนเจ็บหนัก^๒ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังทรงเอาพระทัยใส่ในความเป็นอยู่ ทุกข์ สุข ของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป เช่น เสด็จไปเยี่ยมภิกษุป่วย^๓ และ พยาบาลภิกษุป่วยไข้ที่ไม่มีคนพยาบาลด้วยพระองค์เอง^๔

ความกรุณาเช่นนี้ เป็นเหตุนำความเลื่อมใสศรัทธา เป็น ประโยชน์ในการสอน ทรงสอนคนได้โดยไม่ต้องใช้อำนาจบังคับ ไม่ ต้องใช้การลงโทษ และทรงได้รับความเคารพบูชาสูงสุดด้วยความ จริงใจ

ยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดจากดำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศล ภัทริย์แห่งแคว้นโกศล ที่เสด็จมาเฝ้าแสดงความเลื่อมใสศรัทธา อย่างสูงสุดในพระพุทธานุญาตให้มีความตอนหนึ่งว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันเป็นชาติดิยราช ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ย่อมสามารถตั้ง ฆ่าคนที่ควรฆ่าได้ จะให้รบคนที่ควรรบได้ จะให้เนรเทศ คนที่ควรเนรเทศก็ได้ เมื่อหม่อมฉันนั่งอยู่ในที่วิจิตรฉนิย ความ ก็ยังมีคนพุดสอขึ้นในระหว่างบ้าง...

“แต่หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ ในสมัยใด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ที่ประชุมคน

^๑ ลิงคาลกสูตร, ที.ปา. ๑๑/๑๗๒-๒๐๖

^๒ รัมมปทัฏฐกถา ภาค ๑

^๓ ดู ถัง. ๑๗/๒๑๕-๒๑๘; ถัง.ส. ๑๘/๘๘, ๙๐; อัง.ฉก. ๒๒/๓๒๗

^๔ วินย. ๕/๑๖๖

หลายร้อย ในที่ประชุม นั้น ตัวของพระผู้มีพระภาคไม่มี
เสียงโอเสียงจามเลย...

“หม่อมฉันเกิดความคิดขึ้นมาว่า นาคัสจรรย์จริง
ไม่เคยมีมาก่อน พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดี
ถึงเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อาชา (อำนาจบังคับและการลง
โทษ) โดยไม่ต้องใช้ศาสตรา หม่อมฉันไม่เคยเห็นชุมชน
อื่นที่ฝึกได้ดีอย่างนั้นนอกจากธรรมวินัยนี้ แม้ข้อนี้ก็เป็น
ความเลื่อมใสในธรรม ในพระผู้มีพระภาค ของหม่อมฉัน
...”

“อีกประการหนึ่ง ช่างไม้ ๒ คน คนหนึ่งชื่ออิสิทันทะ
คนหนึ่งชื่อปุราณะ กินอยู่ของหม่อมฉัน ใช้เวศยานของ
หม่อมฉัน หม่อมฉันให้เครื่องเลี้ยงชีพแก่เขา ให้ยศแก่
เขา แต่ถึงกระนั้น เขาจะได้แสดงความเคารพนบนอบใน
หม่อมฉันเหมือนในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่

“เรื่องเคยมี คราวเมื่อหม่อมฉันยกกองทัพออกไป
คิดจะทอดลองช่างไม้อิสิทันทะและช่างไม้ปุราณะนี้ดู จึง
เข้าพักอยู่ในที่พักอาศัยอันคับแคบแห่งหนึ่ง โอ ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ คราวนั้น นายช่างเหล่านี้ใช้เวลากล่าว
ธรรมกันจนดึก ได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่
ทิศใด เขาก็ผินศีรษะไปทางทิศนั้น นอนเหยียดเท้ามา
ทางหม่อมฉัน

“หม่อมฉันมีความคิดว่า นาคัสจรรย์แท้ ไม่เคยมี
มาก่อนเลย นายช่างเหล่านี้ กินอยู่ของเรา...ถึงกระนั้น

เขาจะได้มีความเคารพนบนอบในเรา เหมือนในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่ คนทั้งสองนี้ คงจะได้รู้สิ่งที่เป็นคุณความดีพิเศษยิ่งกว่าเดิม ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นแน่ แม้ข้อนี้ ก็เป็นความเลื่อมใสในธรรม ในพระผู้มีพระภาค ของหม่อมฉัน”^๑

ในที่นี้ จะขอสรุปพระคุณสมบัติที่ควรสังเกตไว้ดังนี้:-

๑. ทรงสอนสิ่งที่จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
๒. ทรงรู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
๓. ทรงสอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้ง ไม่หวังผลตอบแทน
๔. ทรงทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี
๕. ทรงมีบุคลิกภาพโน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจลึซิดสนิทสนม และพึงพอใจได้ความสุข
๖. ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนยอดเยี่ยม ดังจะกล่าวต่อไป

^๑ ธรรมเจดีย์สูตร, ม.ม. ๑๓/๕๖๕, ๕๖๘

๓. หลักทั่วไปในการสอน

ในเรื่องหลักทั่วไปของการสอนนี้ จะขอแบ่งเป็น ๓ หมวด คือ ที่เป็นข้อควรคำนึงต่างๆ เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอนพวกหนึ่ง เกี่ยวกับตัวผู้เรียนพวกหนึ่ง และที่เกี่ยวกับตัวการสอนเองพวกหนึ่ง และจะบรรยายเพียงโดยสรุป เพราะได้กินเนื้อที่มากมาแล้วในสองหัวข้อก่อน:-

ก. เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ตัวอย่างที่เห็นชัด คือ อริยสัจจ์ ซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ ความเดือดร้อน ปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบอยู่โดยธรรมดา รู้เห็นประจักษ์กันอยู่ทุกคนแล้ว ต่อจากนั้นจึงสาวหาเหตุที่ยากลึกซึ้ง และทางแก้ไขต่อไป

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพุทธานุพิกขา ตัวอย่างก็คือ อนุพุทธานุพิกขา ไตรสิกขา พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะที่คิดถึงคู่รักคนงาม ด้วยการทรงพาไปชมนางฟ้า นางอัปสรเทพธิดา ให้เห็นกับตา เรื่องอาจารย์ทศปาโมกข์ให้

หมอชีวกทดสอบตัวเอง^๑ เรื่องนามสัททิตชาดก^๒ หรืออย่างที่ทำให้พระ
เพ่งดูความเปลี่ยนแปลงของดอกบัว เป็นต้น

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่
ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การ
เรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมี
ความรู้มาก

เหมือนอย่างพระพุทธเจ้า เมื่อประทับอยู่ในป่าประดู่ลาย
ใกล้เมืองโกสัมพี ได้ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายเล็กน้อยใส่กำพระ
หัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์ กับ
ในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ในปามากกว่า
จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนใบประดู่ลาย
ในป่า ส่วนที่ทรงสั่งสอนน้อยเหมือนใบประดู่ลายในพระหัตถ์ และ
ตรัสแสดงเหตุผลในการที่ได้ทรงสอนทั้งหมดเท่าที่ตรัสรู้ไว้ เพราะ
สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ มิใช่หลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ
ไม่ช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือนิพพานได้^๓

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็น
ประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระ

^๑ วินย. ๕/๑๒๙

^๒ ขา.อ. ๒/๒๔๘

^๓ ดู ถ.ม. ๑๙/๑๗๑๒

เมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก
๖ ประการ คือ:-

- ๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รัก
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รัก
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบ
ใจของผู้อื่น - เลือกกาตรัส^๑
- ๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รัก
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รัก
ที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่ชอบใจ
ของคนอื่น - เลือกกาตรัส^๑

ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ ทรงเป็นกาลวาที่
สัจจวาที่ ภูตวาที่ อุตถวาที่ ธรรมวาที่ วินัยวาที่

ข. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๑. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่าง
บุคคล อย่างในทศพลญาณข้อ ๕ และข้อ ๖ ที่อธิบายมาแล้ว เช่น
คำนึงถึงจริต ๖ อันได้แก่ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ศรัทธาจริต

^๑ ม.ม. ๑๓/๔๔; เทียบ ที่.ป.า. ๑๑/๑๑๔

พุทธิจิต และวิตกจิต^๑ และรู้ระดับความสามารถของบุคคล
 อย่างที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเมื่อก่อนเสด็จออกประกาศ
 พระศาสนาว่า

“เหล่าสัตว์ที่มีฐลีในดวงตาน้อยก็มี ที่มีกิเลสใน
 ดวงตามากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อน
 ก็มี ที่มีอาการดีก็มี มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้
 ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากก็มี บางพวกที่ตระหนักรู้ถึง
 โทษภัยในปรโลกอยู่ก็มี ทั้งนี้อุปมาเหมือนดังในกอบุศ
 กอประทุม หรือกออุบลพฤก”^๒

ต่อจากนั้นได้ทรงยกบัว ๓ เหล่าขึ้นมาเปรียบ ในที่นี้จะนำไป
 เทียบกับบุคคล ๔ ประเภท ที่พระองค์ตรัสไว้ในที่อื่น ดังนี้:-

- ก. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น เรียกว่า *อุคฆฏิตัญญู* เทียบกับบัวพื้หน้า แต่พอรับสัมผัสรัศมีตะวัน ก็บาน ณ วันนั้น
- ข. บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อท่านอธิบายความพิสดารออกไป เรียกว่า *วิปจิตัญญู* เทียบกับบัวปริมน้ำ จักบานต่อวันรุ่งขึ้น
- ค. บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำใช้วิธีการยกเยื้องให้เข้าใจได้ค่อยๆ ไป เรียกว่า *นินยยะ* เทียบกับบัวงามได้พื้หน้า จักบานในวันต่อๆ ไป

^๑ ดู วิสุทธิมรรค ปริเภทที่ ๓

^๒ วินย. ๔/๙

ง. บุคคลผู้แก้ปัญหา มีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลुकุณวิเศษได้ในชาตินี้ เรียกว่า *ปทปรมะ* เทียบกับบัวจมใต้น้ำ น่าจักเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า^๑

๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี ข้อนี้เกี่ยวโยงต่อเนื่องมาจากข้อที่ ๑

๓. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงอม ความแกว่รอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า *ปริปากะ* ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย ว่าในแต่ละคราว หรือเมื่อถึงเวลานั้นๆ เขาควรจะได้เรียนอะไร และเรียนได้แค่ไหนเพียงไร หรือว่าสิ่งที่ต้องการให้เขารู้นั้น ควรให้เขาเรียนได้หรือยัง เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในพุทธวิธีสอน ว่าพระพุทธรเจ้าทรงคอยพิจารณาปริปากะของบุคคล เช่น คราวหนึ่งพระพุทธรเจ้าประทับหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงดำริว่า

“ธรรมเครื่องบ่มวิมุตติของราหุลสุกงอมดีแล้ว ถ้ากระไรเราพึงช่วยชักนำเธอในการกำจัดอาสวะให้ยิ่งขึ้นไปอีก” ดังนี้

^๑ บัว ๓ เหล่ามาใน วินย. ๔/๙; ม.ม. ๑๒/๓๒๑; ม.ม. ๑๓/๕๐๙ บัว ๔ มาในอรรถกถาคือ ที.อ. ๒/๘๓; ม.อ. ๒/๒๕๒; ส.อ. ๑/๒๓๔; ๒/๕, ๓/๖๓; ฯลฯ บุคคล ๔ พวก มาใน อ.จ.ตฺก. ๒๑/๑๓๓

หมายเหตุ พึงสังเกตว่า *ปทปรมะ* นั้น มิได้หมายความว่าสอนไม่ได้เลยทีเดียว แต่หมายถึงบุคคลที่ช่วยได้อย่างมากเพียงให้รู้พยัญชนะ แต่ไม่อาจเข้าใจอรรถ เป็นผู้ที่พระพุทธรศาสนาไม่ทอดทิ้ง เพราะถือว่า แม้เขาไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาตินี้ แต่ก็ยังเป็นการสั่งสอนอบรมเพื่อประโยชน์ในอนาคตต่อไป จึงควรต้องช่วยให้ดีที่สุดเท่าที่จะช่วยได้

ครั้นเมื่อเสด็จไปบิณฑบาต เสร็จเสร็จแล้ว จึงตรัสชวนพระราหุลให้โดยเสด็จไปพักผ่อนกลางวันในป่าอันธวัน เมื่อถึงโคนไม้แห่งหนึ่ง ก็ได้ประทับนั่งลงและทรงสอนธรรมด้วยวิธีสนทนา วันนั้นพระราหุลก็ได้บรรลุอรหัตตผล^๑

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อคราวประทับอยู่ ๒ องค์กับพระเมฆิยะ ณ จาลิกบรรพต พระเมฆิยะทูลลาไปบิณฑบาตในหมู่บ้านชั้นตุคาม ในระหว่างทางกลับจากบิณฑบาตมาถึงฝั่งลำน้ำกิมิกาฟ้า ท่านได้เห็นสถานที่ในป่าอัมพวันนารีนรมย์ เกิดความคิดว่าเป็นสถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร ครั้นกลับถึงจาลิกบรรพต จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขออนุญาตลาไปบำเพ็ญเพียร ณ ป่าริมฝั่งน้ำนั้น

พระพุทธองค์ทรงทราบว่ ญาณของพระเมฆิยะยังไม่สุกหอมพอที่จะไปบำเพ็ญเพียรอยู่ผู้เดียวให้เกิดผลสำเร็จก้าวหน้าขึ้นไปได้ แต่ก็ทรงให้พระเมฆิยะได้บทเรียน จึงมิได้ทรงห้ามทีเดียว แต่ทรงทัดทานว่า “รอก่อนเถิดเมฆิยะ เราอยู่คนเดียว เธอจงรอกันกว่าจะมีภิกษุรูปอื่นมาเสียก่อน”

การที่ตรัสดังนี้ ก็เพื่อให้รู้สึกว่าพระองค์มีพระทัยเยื่อใยเมตตาต่อพระเมฆิยะอยู่ เป็นแรงคอยโอบน้อม เมื่อพระเมฆิยะมีเหตุขัดข้องอะไรขึ้น จะได้กลับมาเฝ้าพระองค์ ครั้นพระเมฆิยะทูลคะยั้นคะยอ พระองค์ก็ทรงอนุญาต

^๑ ส.สพ. ๑๘/๑๘๗-๘

ฝ่ายพระเมฆิยะ เมื่อไปอยู่ที่ป่าอัมพวันผู้เดียวแล้ว ต่อมาก็เกิดมีอกุศลวิตกขึ้น เพราะญาณของตนยังไม่แก่กล้าสูงงาม ไม่สามารถแก้ไขได้ จึงกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสสอนเรื่องธรรม ๕ อย่างที่ช่วยให้เกิดปริ پاکะ แก่ใจโตวิมุตติ ที่ยังไม่แก่กล้า

ธรรมเหล่านี้คือ ความมีกัลยาณมิตร ๑ ความมีศีล ๑ การมีโอกาสดำเนินได้ฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบายในเรื่องต่างๆ ที่ช่วยชำระจิตใจให้ปลอดโปร่งผ่องใส เช่น เรื่องความเพียร ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ เป็นต้น ๑ การบำเพ็ญเพียรสร้างกุศลธรรม อย่างหนักแน่นจริงจัง ๑ และความมีปัญญา ๑

โดยเฉพาะทรงเห็นว่า ความมีกัลยาณมิตรนั้นเป็นพื้นเบื้องต้นอันสำคัญ ที่จะช่วยให้ได้ทั้งศีล ให้ได้ฟังเรื่องที่ดีงาม ให้ได้บำเพ็ญเพียร และได้ปัญญา^๑

เป็นอันว่า ขณะนั้นพระเมฆิยะยังไม่มีปริ پاکะ ยังไม่พร้อมที่จะออกไปบำเพ็ญเพียรผู้เดียวอย่างที่ตนประสงค์ ยังต้องพึ่งอาศัยกัลยาณมิตรอยู่

๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจุฬปันถกผู้เฒ่าเฒ่าด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ เป็นต้น

^๑ อย. นวก. ๒๓/๒๐๗; พ.อุ. ๒๕/๘๕-๘๘

๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบเสรี

หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้ เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ

หลักนี้พระพุทธรเจ้าทรงใช้เป็นประจำ และมักมาในรูปการถามตอบ ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้เป็น:-

ก. ล่อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ชี้ข้อคิดให้
แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิด และให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัย
ความรู้นั้นเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้นำชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้
ในการนี้ ผู้สอนมักกลายเป็นผู้ถามปัญหา แทนที่จะ
เป็นผู้ตอบ

ข. มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบอย่างเสรี แต่มุ่งหา
ความรู้ ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิ หรือข่มกัน

๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไป
ตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์ เช่น

ชาวนาคนหนึ่งตั้งใจไว้แต่กลางคืนว่าจะไปฟังพุทธเทศนา
บังเอิญวุ่นวาย ไปตามได้แล้วรีบมา แต่กว่าจะได้ก็ช้ามาก คิดว่า
ทันฟังท้ายหน่อยก็ยังดี ไปถึงวัดปรากฏว่าพระพุทธรเจ้ายังทรง
ประทับรออยู่หนึ่งๆ ไม่เริ่มแสดง ยิ่งกว่านั้นยังให้จัดอาหารให้เขา
รับประทานจนอิ่มสบาย แล้วจึงทรงเริ่มแสดงธรรม หรือ

เรื่องเด็กหญิงชาวบ้านลูกช่างทุกคนหนึ่ง อยากฟังธรรม แต่มีงานม้วนกรอด้วยแรงอยู่ เมื่อทำเสร็จจึงเดินจากบ้านเอาม้วนด้ายไปส่งบิดาที่โรง ผ่านโรงธรรมก็แวะหน่อยหนึ่ง นั่งอยู่แถวหลังสุดของที่ประชุม พระพุทธองค์ก็ทรงเอาพระทัยใส่หันไปรับสั่งให้เข้าไปนั่งใกล้ๆ ทักทายปราศรัย และสนทนาให้เกียติให้เด็กนั้นพูด แสดงความเห็นในที่ประชุม และทรงเทศนาให้เด็กนั้นได้รับประโยชน์จากการมาฟังธรรม

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่มีปัญหา เช่น เรื่องพระจุฬินภิกขุที่กล่าวแล้ว เป็นต้น

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้

พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้า ด้วยเรื่องที่เขารู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่ เช่น เมื่อทรงสนทนากับควาญช้าง ก็ทรงเริ่มสนทนาด้วยเรื่องวิธีฝึกช้าง พบชาวนาก็สนทนาเรื่องการทำนา พบพราหมณ์ก็สนทนาเรื่องไตรเพท หรือเรื่องธรรมของพราหมณ์

บางทีก็ทรงจับจุดสนใจ หรือเหมือนสะกิดให้สะดุ้ง เป็นการปลุกเร้าความสนใจ เช่น เมื่อเทศน์โปรดชฎิลผู้บูชาไฟ ทรงเริ่มต้น

ด้วยคำว่า “อะไรๆ ร้อนลูกเป็นไฟหมดแล้ว” ต่อจากนั้นจึงถามและอธิบายต่อไปว่าอะไรร้อน อะไรลูกเป็นไฟ นำเข้าสู่ธรรม

บางทีก็ใช้เรื่องที่เขาสงใจ หรือที่เขารู้นั่นเอง เป็นข้อสนทนาไปโดยตลอด แต่แทรกความหมายทางธรรมเข้าไว้ให้

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว เช่น เมื่อพราหมณ์โสณทัณฑะกับคณะไปเฝ้า ท่านโสณทัณฑะครุ่นคิดวิตกอยู่ในใจว่า

“ถ้าเราถามปัญหาออกไป หากพระองค์ตรัสว่า ‘พราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ท่านไม่ควรถามอย่างนี้’ ที่ประชุมก็จะหมิ่นเราได้

“ถ้าพระสมณโคตมจะพึงตรัสถามปัญหาเรา ถ้าแม้เราตอบไม่ถูกพระทัย หากพระองค์ตรัสว่า ‘พราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ ท่านไม่ควรตอบอย่างนี้’ ที่ถูกควรแก้อย่างนี้’ ที่ประชุมก็จะหมิ่นเราได้

“ถ้ากระไร ขอให้พระสมณโคตมถามปัญหาเราในเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์เราเถิด เราจะตอบให้ถูกพระทัยทีเดียว”

พระพุทธเจ้าทรงทลายใจพราหมณ์ได้ ทรงดำริว่า

“โสณทัณฑะนี้ลำบากใจอยู่ ถ้ากระไร เราพึงถามปัญหาเขาในเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์ฝ่ายเขาเองเถิด”

แล้วได้ตรัสถามถึงคุณสมบัติของพราหมณ์ ทำให้พราหมณ์นั้นสบายใจ และรู้สึกภูมิใจที่จะสนทนาต่อไปในเรื่องซึ่งตัวเองถือว่าเขารู้ชำนาญอยู่เป็นพิเศษ และพระองค์ก็ทรงสามารถชักนำพราหมณ์นั้นเข้าสู่ธรรมของพระองค์ได้ ด้วยการคอยทรงเล็งเลือกป้อนคำถามต่างๆ แก่พราหมณ์นั้น แล้วคอยสนับสนุนคำตอบของเขา ดันเข้าสู่ว่านที่พระองค์ทรงพระประสงค์^๑

ในทำนองเดียวกัน เมื่อพณิโครธบริพาชก ก็ทรงเปิดโอกาสเชิญให้เขาถามพระองค์ด้วยปัญหาเกี่ยวกับลัทธิฝ่ายเขาทีเดียว^๒

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดลใจใครๆ^๓

แม้เมื่อมีผู้มาทูลถามเรื่องคำสอนของเจ้าลัทธิต่างๆ ว่าของใครคนใดผิดคนใดถูก พระองค์ก็จะไม่ทรงตัดสิน แต่จะทรงแสดงหลักธรรมให้เขาฟัง คือให้เขาคิดพิจารณาตัดสินเอาด้วยตนเอง

ยกตัวอย่าง เช่น คราวหนึ่ง พราหมณ์ ๒ คน เข้าไปเฝ้าทูลถามว่า ท่านปรุณกัสสป เจ้าลัทธิหนึ่ง กับท่านนิครนถนาฏบุตร อีกเจ้าลัทธิหนึ่ง ต่างก็ปฏิญาณว่าตนเป็นผู้ที่รู้ที่สุดด้วยกัน วาทะเป็นปฏิปักษ์กัน ใครจริง ใครเท็จ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

“อย่าเลยพราหมณ์ ข้อที่ทั้งสองนี้ต่างพูดอวดรู้ มีวาทะเป็นปฏิปักษ์กันนั้น ใครจะจริง ใครจะเท็จ พักไว้

^๑ ที.ลี้. ๙/๑๘๔-๑๘๕

^๒ ที.ป. ๑๑/๒๒

^๓ เป็นองค์คุณอย่างหนึ่งของธรรมกถึก อง.ปญจก. ๒๒/๑๕๙

เกิด เราจักแสดงธรรมให้ท่านทั้งสองฟัง ขอให้ท่านตั้งใจฟังเถิด”^๑

เรื่องเช่นนี้มีปรากฏหลายแห่งในพระไตรปิฎก^๒ แม้เมื่อแสดงธรรมตามปกติในที่ประชุมสาวก ก็ไม่ทรงยกยอ และไม่ทรงรุกรานที่ประชุม ทรงชี้แจงให้รู้เข้าใจชัดเจนไปตามธรรม^๓

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ด้วยความรู้สึกว่า เป็นเรื่องจริงจัง มีคุณค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียนและของงานสั่งสอนนั้น ไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ อย่างพระพุทธรักษาที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ตถาคตจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อมแสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ถ้าแม้จะแสดงแก่ภิกษุณี แก่อุบาสกอุบาสิกา แก่ปุถุชนทั้งหลาย โดยที่สุดแม้แก่คนขอทานและพรานนก ก็ย่อมแสดงโดยเคารพ หาแสดงโดยขาดความเคารพไม่”^๔

๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่างที่ว่า

^๑ อิง.นวก. ๒๓/๒๔๒

^๒ เช่น ม.ม. ๑๒/๓๕๓

^๓ ม.ม. ๑๓/๕๘๙

^๔ อิง.ปญจก. ๒๒/๙๙

“พระสมณโคตมมีพระดำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถ้อย
คำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้
ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดแจ้ง”^๑

ก่อนจบตอนนี้ ขอนำพุทธพจน์แห่งหนึ่ง ที่ตรัสสอนภิกษุผู้
แสดงธรรม เรียกกันว่า องค์แห่งพระธรรมกถึก มาแสดงไว้ ดังนี้:-

“อาณนที การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่
กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม ๕
อย่างไว้ในใจ คือ:-

๑. เราจักกล่าวที่แจ่มไปตามลำดับ
๒. เราจักกล่าวที่แจ่มยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ
๓. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา
๔. เราจักไม่แสดงด้วยเห็นแก่อาภิส
๕. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น”^๒

^๑ ม.ม. ๑๓/๖๕๐

^๒ อง.ปญจก. ๒๒/๑๕๙

๘. ลีลาการสอน

เมื่อมองกว้างๆ การสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง จะดำเนินไปจนถึงผลสำเร็จ โดยมีคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน ๔ อย่าง ดังนี้:-

๑. สันตัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา

๒. สมาทปนา จูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ

๓. สมุตเตขนา เข้าใจให้แจ่มลึกล้ำ บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

๔. สัมปหังสนา ซโลมใจให้แช่มชื่น ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะได้รับจากการปฏิบัติ

อาจผูกเป็นคำสั้นๆ ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง หรือ ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน

๕. วิธีสอนแบบต่าง ๆ

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายอย่าง ที่น่าสังเกตหรือพบบ่อย คงจะได้แก่วิธีต่อไปนี้:-

๑. **แบบสากัจฉา หรือสนทนา** วิธีนี้น่าจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อยไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะในเมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงพบนั่น ยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนา ยังไม่รู้ ไม่เข้าใจหลักธรรม

ในการสนทนา พระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถาม นำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด

แม้ในหมู่พระสาวก พระองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้ไม่น้อย และทรงส่งเสริมให้สาวกสนทนาธรรมกัน อย่างในมงคลสูตรว่า “กาเลน ธมฺม-
สากัจฉา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ - การสนทนาธรรมตามกาล เป็นมงคลอันอุดม” ดังนี้

๒. **แบบบรรยาย** วิธีสอนแบบนี้ น่าจะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ ในการแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีประชาชน หรือพระสงฆ์จำนวนมาก และส่วนมากเป็นผู้มีพื้นความรู้ความเข้าใจ กับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม และหาความสงบสุขทางจิตใจ นับได้ว่าเป็นคนประเภทและระดับใกล้เคียงกัน พอจะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆ ได้

ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ ที่พบในคัมภีร์บอกว่ทุกคนที่ฟังพระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุม นั้น แต่ละคนรู้สึกว่

พระพุทธรูปเจ้าตรัสอยู่กับตัวเองโดยเฉพาะ ซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธรูปเจ้า

๓. แบบตอบปัญหา ผู้ที่มาถามปัญหานั้น นอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้ว โดยมากเป็นผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพระพุทธศาสนา หรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ บ้างก็เตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จน หรือให้ได้รับความอับอาย

ในการตอบ พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และใช้วิธีตอบให้เหมาะสม

ในสังคีตสูตร^๑ ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่าง คือ:-

- ๑) **เอกังสพยากรณ์ยปัญหา** ปัญหาที่พึงตอบตรงไปตรงมาตายตัว พระอรหันตศาสดายกตัวอย่าง เช่น ถามว่า “จักขุเป็นอนิจจังหรือ” พึงตอบตรงไปได้ทีเดียวว่า “ถูกแล้ว”
- ๒) **ปฏิปจฉาพยากรณ์ยปัญหา** ปัญหาที่พึงย้อนถามแล้วจึงแก้ ท่านยกตัวอย่าง เช่น เขาถามว่า “โสตะก็เหมือนจักขุหรือ” พึงย้อนถามก่อนว่า “ที่ถามนั้นหมายถึงแง่ใด” ถ้าเขาว่า “ในแง่เป็นเครื่องมองเห็น” พึงตอบว่า “ไม่เหมือน” ถ้าเขาว่า “ในแง่เป็นอนิจจัง” จึงควรตอบรับว่า

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๕๕

“เหมือน”

- ๓) **วิภาษพยานิยปัญหา** ปัญหาที่จะต้องแยกแยะตอบ เช่นเมื่อเขาถามว่า “สิ่งที่เป็นอนิจจัง ได้แก่ จักขุใช้ไหม?” ฟังจำแนกความออกแยกแยะตอบว่า “ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น ถึงโสตะ ฆานะ ฯลฯ ก็เป็นอนิจจัง” หรือปัญหาว่า “พระตถาคตตรัสวาจาซึ่งไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นไหม?” ก็ต้องแยกตอบตามหลักการตรัสวาจา ๖ หรือปัญหาว่า “พระพุทธรูปเจาทรงดิเตียนตบะทั้งหมดจริงหรือ”^๑ ก็ต้องแยกตอบว่าชนิดใดดิเตียน ชนิดใดไม่ดิเตียน ดังนี้ เป็นต้น

- ๔) **รูปนียปัญหา** ปัญหาที่ฟังยับยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ฟังยับยั้งเสีย แล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวหรือเรื่องที่ประสงค์ต่อไป

ท่านยกตัวอย่าง เมื่อถามว่า “ชีวะอันใด สรีระก็อันนั้นหรือ?” อย่างนี้เป็นคำถามประเภทแก่งความจริง ซึ่งถึงอธิบายอย่างไรผู้ถามก็ไม่อาจเข้าใจหรือพบข้อยุติ เพราะไม่อยู่ในฐานะที่เขาจะเข้าใจได้ พิสูจน์ไม่ได้ ทั้งไม่เกิดประโยชน์อะไรแก่เขาด้วย

^๑ อภ.ทสก. ๒๔/๙๔

นอกจากนี้ ท่านยังสอนให้คำนึงถึงเหตุแห่งการถามปัญหาด้วย ในเรื่องนี้ พระสารีบุตร อัครสาวก เคยแสดงเหตุแห่งการถามปัญหาไว้ว่า

“บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมถามปัญหาหาผู้อื่น ด้วยเหตุ ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๕ อย่าง คือ:-

- ๑) บางคน ย่อมถามปัญหาเพราะความงี่เง่า เพราะความไม่เข้าใจ
- ๒) บางคน มีความปรารถนาลามก เกิดความอยากได้ จึงถามปัญหา
- ๓) บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องการอวดเด่นข่มเขา
- ๔) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้
- ๕) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยความดำริว่า เมื่อเราถามแล้ว ถ้าเขาตอบได้ถูกต้องก็เป็นการดี แต่ถ้าเราถามแล้วเขาตอบไม่ถูกต้อง เราจะได้ช่วยแก้ไขเขาโดยถูกต้อง”^๑

ในการตอบปัญหา นอกจากวิธีที่ตอบแล้ว ถ้าได้รู้ซึ่งถึงจิตใจของผู้ถามด้วยว่า เขาถามด้วยความประสงค์อย่างใด ก็จะสามารถ

^๑ อง.ปญจก. ๒๒/๑๖๕; ในที่นี้ขอให้เทียบพุทธธรรมดา หรือพุทธประเพณีในการตรัสถามคำถาม ซึ่งมีดังนี้

“ตถาคตทั้งหลาย ทั้งที่ทรงทราบอยู่ ย่อมตรัสถามก็มี, ทั้งที่ทรงทราบอยู่ แต่ไม่ตรัสถามก็มี, ทรงกำหนดทราบกาลอันเหมาะสมแล้วจึงตรัสถาม, ทรงกำหนดทราบกาล(ไม่เหมาะสม)แล้วจึงไม่ตรัสถาม, พระองค์ตรัสถามแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์, ไม่ตรัสถามสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์, ในเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ ทรงปิดทางเสียทีเดียว; พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงสอบถามภิกษุด้วยอาการ ๒ แบบ คือ จะทรงแสดงธรรม หรือจะทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย” (ดู วินย. ๕/๔๙ เป็นต้น)

กล่าวกันได้เหมาะแก่การ และตอบปัญหาได้ตรงจุด ทำให้การสอนได้ผลดียิ่งขึ้น

๔. แบบวางกฎข้อบังคับ เมื่อเกิดเรื่องมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระสงฆ์หรือประชาชนเล่าลือโพนทนาติเตียนกันอยู่ มีผู้นำความมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามพระภิกษุผู้กระทำความผิด

เมื่อเจ้าตัวรับได้ความเป็นสัตย์จริงแล้ว ก็ทรงดำหนิ ชี้แจงผลเสียหายที่เกิดแก่ส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงาม แล้วทรงแสดงธรรมกถาที่สมควรเหมาะสมกับเรื่องนั้น

จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแถลงวัตถุประสงค์ในการบัญญัติให้ทราบ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้นๆ ไว้ โดยความเห็นชอบพร้อมกันของสงฆ์ ในท่ามกลางสงฆ์ และโดยความรับทราบร่วมกันของสงฆ์

ในการสอนแบบนี้ ฟังสังเกตว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทโดยความเห็นชอบของสงฆ์ ซึ่งบาลีใช้คำว่า “สงฺฆสมฺมจฺจุตฺตย” แปลว่า “เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์”

ท่านอธิบายความหมายว่า ทรงบัญญัติ โดยชี้แจงให้เห็นแล้วว่าถ้าไม่รับจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อรับจะมีผลดีอย่างไร จนสงฆ์รับคำของพระองค์ว่า ดีแล้ว ไม่ทรงบังคับเอาโดยพลการ^๑

^๑ ดู วินย.อ. ๑/๒๖๒

๖. กลวิธีและอุบายประกอบการสอน

๑. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำแม่น เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น

ตัวอย่างเช่น เมื่อจะอธิบายให้เห็นว่า คนมีความปรารถนาดีอยากช่วยทำประโยชน์ แต่หากขาดปัญญา อาจกลับทำลายประโยชน์เสียก็ได้ ก็เล่านิทานชาดกเรื่อง ถึงเฝ้าสวน^๑ หรือ คนขายเหล้า^๒ เป็นต้น

พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมายเพียงใด จะเห็นได้จากการที่ในคัมภีร์ต่างๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็มีนิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง

๒. การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เนื้อความหนักแน่นเข้า เช่น

^๑ ชา.อ. ๒/๒๓

^๒ ชา.อ. ๒/๒๖

“ภูเขาศิลาฉนวน เป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วย
แรงลม ฉนโค บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ
คำนิเทศและสรวลเสริญ ฉนนั้น”^๑

“คนผู้เรียนรู้น้อย ย่อมแกล้งเหมือนโคถึก เนื้อ
ของเขาเจริญขึ้น แต่ปัญญาหาเจริญไม่”^๒

“เมื่อพระอาทิตย์จะอุทัย มีแสงเงินแสงทอง
ปรากฏขึ้น เป็นนิมิตมาก่อน ฉนโค ความมีกัลยาณมิตร
ก็เป็นเบื้องต้น เป็นนิมิตหมายแห่งการบังเกิดขึ้นของ
โพชฌงค์ ๗ ฉนนั้น”^๓

ฯลฯ

การใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธ
องค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่ากลวิธีอื่นใด

๓. **การใช้อุปการณการสอน** ในสมัยพุทธกาล ย่อมไม่มี
อุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะ
เหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้น
มาอย่างแพร่หลายกว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้าง ก็คงต้องอาศัย
วัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่

อีกประการหนึ่ง คำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีบันทึกไว้ก็มัก
เป็นคำสอนที่ตรัสแก่ผู้ใหญ่ และเป็นเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรม ทั้ง
สอนเคลื่อนที่ไปในดินแดนแคว้นต่างๆ อย่างอิสระ ชนิดที่ผู้

^๑ พ.ธ. ๒๕/๑๖

^๒ ส.ม. ๑๙/๕๑๖

^๓ พ.ธ. ๒๕/๒๑

สอนไม่มีทรัพยากรสมบัติติดตัว ด้วยเหตุนี้ ความจำเป็นที่จะใช้อุปกรณ์จึงมีน้อย และโอกาสที่จะอาศัยอุปกรณ์ก็เป็นไปได้ยาก

นอกจากนั้น การใช้ข้ออุปมาต่างๆ ก็สะดวกกว่า และให้ความเข้าใจชัดเจนอยู่แล้ว แม้เมื่อใช้ของจริงเป็นอุปกรณ์ ก็มักใช้ในแง่อุปมาอีกนั่นเอง จึงปรากฏว่าคำสอนในแง่อุปมามีมากมาย แต่ไม่ค่อยปรากฏการใช้อุปกรณ์การสอน

อย่างไรก็ดี มีตัวอย่างการใช้พระพุทธรูปเจ้าทรงใช้อุปกรณ์การสอน ในกรณีสอนผู้เรียนที่อายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม โดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ จึงปรากฏเรื่องที่พระองค์ทรงสอนสามเณรรวาลเมื่ออายุ ๗ ขวบว่า:-

วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเสด็จมา ณ ที่อยู่ของสามเณรรวาล สามเณรมองเห็นแล้ว ก็ปูลาดอาสนะ และจัดน้ำล้างพระบาทไว้ พระผู้มีพระภาคล้างพระบาทแล้ว ทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะหนึ่งหนึ่ง เมื่อสามเณรวายบังคมนั่งเรียบร้อยแล้ว

พระองค์ได้ตรัสถามว่า “รวิฬล เธอเห็นน้ำที่เหลืออยู่หนึ่งหนึ่งในภาชนะนี้หรือไม่” สามเณรรวาลทูลว่า เห็น จึงตรัสว่า “คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็มีคุณธรรมของสมณะเหลืออยู่น้อยเหมือนอย่างนั้น”

เสร็จแล้วทรงเทน้ำนั้นเสีย ตรัสถามว่า “เธอเห็นเราเทน้ำหนึ่งหนึ่งนั้นทิ้งไปแล้วไหม” สามเณรรวาลทูลว่า เห็น ตรัสว่า “คนที่ไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นผู้ที่คุณธรรมของสมณะออกทิ้งเสียเหมือนอย่างนั้น”

แล้วทรงคว้าภาชนะลง ตรัสถามว่า “เธอเห็นภาชนะนี้คว่ำลงแล้วไหม” สามเณรทูลว่า เห็น ตรัสว่า “คนที่ไม่มี ความละเอียดในการพูดเท็จทั้งรู้อยู่ คุณธรรมของสมณะของเขาก็ชื่อว่าคว่ำไปแล้วเหมือนอย่างนั้น”

แล้วทรงหงายภาชนะขึ้น ตรัสถามว่า “เธอเห็นภาชนะนี้ว่างเปล่าไหม” สามเณรทูลว่า เห็น จึงตรัสว่า “คนที่ไม่มี ความละเอียดในการพูดเท็จ ทั้งที่รู้อยู่ คุณธรรมแห่งสมณะของเขาก็ว่างเปล่าเหมือนอย่างนั้น”

ตรัสถามว่า “ราहुล แว่นมีประโยชน์อย่างไร?”

ทูลตอบว่า “มีประโยชน์สำหรับส่องดู พระเจ้าข้า”

ตรัสว่า “อันนั้นเหมือนกัน ราहुล บุคคลควรพิจารณาเสียก่อน จึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา และใจ”^๑

ในการสอนสามเณรนี้ บางทีก็ทรงใช้วิธีทายปัญหา ซึ่งคงจะช่วยให้เกิดความรู้สึกละลึกสำหรับเด็ก อย่างเรื่องสอนธรรมยากๆ ด้วยสามเณรปัญหาว่า “อะไรเอ๋ย มีอย่างเดียว, อะไรเอ๋ย มีสองอย่าง, อะไรเอ๋ย มีสามอย่าง” ฯลฯ^๒

๔. การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในลักษณะที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี

^๑ จุฬารัตนโลวาทสูตร, ม.ม. ๑๓/๑๒๕-๑๒๙

^๒ พุ.พ. ๒๕/๔

การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่ตามปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี เช่น คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จ ขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่ง อาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลและคูของตน ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหา จัดการทำความสะดวก ให้นอนโดยเรียบร้อย เสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามเรื่องนั้น และตรัสตอนหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดา ผู้ใด
 เล่าจะพยาบาลพวกเธอ ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง
 ใครเล่าจักพยาบาล ผู้ใดจะพึงอุปฐากเรา ขอให้ผู้นั้น
 พยาบาลภิกษุอาพาธเกิด”^๑

๕. การเล่นเกม เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นเกมภาษาและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการเล่นให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน

เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที ทำนองกลอนสด

บางทีเขาทูลถามหรือกล่าวข้อความโดยใช้คำที่มีความหมายไปในทางไม่ดีงาม พระองค์ก็ตรัสตอบไปด้วยคำพูดเดียวกันนั่นเอง แต่เป็นคำพูดในความหมายที่ต่างออกไปเป็นฝ่ายดีงาม

^๑ วินย. ๕/๑๖๖

คำสนทนาได้ตอบแบบนี้ มีรสอยู่แต่ในภาษาเดิม แปลออกสู่ภาษาอื่นย่อมเสียรสเสียความหมาย ยกตัวอย่างให้เห็นง่ายๆ เช่น ในภาษาไทยว่า “ปากกาหัก” “ฝนตาทกน้ำ” อาจใช้ในความหมายต่างกันได้ ในภาษาไทย แต่เมื่อแปลเป็นภาษาอื่นย่อมเสียรส

บางครั้ง ผู้มาเฝ้า บริภาษพระองค์ด้วยคำพูดต่างๆ ที่รุนแรงยิ่ง พระองค์ทรงยอมรับคำบริภาษเหล่านั้นทั้งหมด แล้วทรงแปลความหมาย อธิบายเสียใหม่ให้เป็นเรื่องที่ดีงาม เช่น กรณีของ เวิร์นุชพราหมณ์^๑ และสีหเสนาบดีผู้รับแผนมาจากนิครนถนาฏบุต^๒ เป็นต้น

แม้ในด้านการสอนหลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอาคำศัพท์ที่มีใช้อยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายให้ใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจ และกำหนดคำสอนได้ง่าย เพียงแต่มาทำความเข้าใจเสียใหม่เท่านั้น และเป็นการช่วยให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบไปในตัวด้วยว่า อย่างไรถูก อย่างไรผิดอย่างไร

จึงเห็นได้ว่า คำว่า พรหม พราหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ ไฟนุชา ยัญ ฯลฯ ซึ่งเป็นคำในลัทธิศาสนาเดิม ก็มีใช้ในพระพุทธศาสนาด้วยทั้งสิ้น แต่มีความหมายต่างออกไปเป็นอย่างใหม่

๖. **อุปายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล** การเลือกคนเป็นอุปายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา จะเห็น

^๑ วินย. ๑/๒; อง.อฎฐก. ๒๓/๑๐๑

^๒ วินย. ๕/๗๘; อง.อฎฐก. ๒๓/๑๐๒

ได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทธโบายอย่างที่เราเรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลยิ่ง ทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งควรไปโปรดใครก่อน

เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ได้เสด็จไปโปรดเบญจวัคคีย์ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์เมื่อครั้งออกแสวงธรรมก่อน ข้อนี้พิจารณาได้ทั้งในแง่ที่เบญจวัคคีย์เป็นผู้ใฝ่ธรรม มีอุปนิสัยอยู่แล้ว หรือในแง่ที่เป็นผู้เคยมีอุปการะกันมา หรือในแง่ที่ว่าเป็นการสร้าง ความมั่นใจ ทำให้ผู้เคยเกี่ยวข้องหมดความคลางแคลงในพระองค์ ตัดปัญหาในการที่ท่านเหล่านี้อาจไปสร้างความคลางแคลงใจขึ้นแก่ผู้อื่นต่อไปด้วย

ครั้นเสร็จสั่งสอนเบญจวัคคีย์แล้ว ก็ได้โปรดยสกุमार พร้อมทั้งเศรษฐีผู้บิดา และญาติมิตร และเมื่อจะเสด็จเข้าแคว้นมคธ พระองค์ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง พร้อมทั้งบริวารทั้งพัน เริ่มด้วยชฎิลคนพี่ใหญ่เสียก่อน แล้วนำชฎิลเหล่านี้ ผู้กลายเป็นสาวกแล้ว เข้าสู่ครุราชคฤห์ ประกาศธรรม ณ พระนครนั้น ได้ราชาเป็นสาวก

เป็นอันว่า พอเริ่มต้นประกาศพระศาสนา ก็ได้ทั้งนักบวชผู้ใหญ่ เศรษฐี และราชา ซึ่งเป็นคนชั้นสูงสมัยนั้นเป็นสาวก เป็นการทำให้ทางเสด็จเผยแผ่ให้ปลอดภัยต่อไป

ในการทรงสั่งสอนคนแต่ละถิ่น หรือแต่ละหมู่คณะ ก็มักทรงเริ่มต้นที่บุคคลผู้เป็นประมุข เช่นพระมหากษัตริย์ หรือหัวหน้าของชนหมู่นั้นๆ ทำให้การประกาศพระศาสนาได้ผลดีและรวดเร็ว และเป็นการยืนยันพระปรีชาสามารถของพระองค์ด้วย

ในการบำเพ็ญพุทธกิจประจำวัน พระองค์ก็ทรงสอดส่องพิจารณาบุคคลผู้ควรโปรดในวันนั้นตั้งแต่เวลาจวนรุ่งสาง และเสด็จไปโปรดในเวลาเช้า เป็นการให้ความสนใจพระทัยสงเคราะห์บุคคลเป็นรายๆ ซึ่งให้ผลดีในการสอนยิ่งกว่าการสอนแบบสาดๆ ไป

แม้เมื่อแสดงธรรมในที่ประชุม ก็ทรงกำหนดบุคคลที่ควรเอาพระทัยใส่พิเศษในคราวนั้นๆ ไว้ด้วย กับทั้งแสดงธรรมโดยวิธีการที่จะทำให้ทุกคนในที่ประชุมได้รับผลประโยชน์ไปอย่างเป็นที่น่าพอใจ ให้เกิดความรู้สึกแก่ทุกคนว่า พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตน ดังกล่าวมาแล้ว

๗. การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ยังไม่เกิดปริปากะแห่งญาณหรืออินทรีย์ ก็ต้องมีความอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือดิ่งดันทำ แต่ก็ต้องตื่นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะหรือเป็นโอกาส ก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยยให้ผ่านเลยไปเสียเปล่า

แม้ในการเผยแผ่ธรรมแก่คนส่วนใหญ่ พระพุทธเจ้าก็ทรงปฏิบัติตามจังหวะและโอกาสด้วย เช่น

ในระยะแรกประกาศพระศาสนา ณ วันมาฆบูชา มี หลังตรัสรู้ ๙ เดือน เมื่อประทับอยู่ ณ เวฬุวัน พระสงฆ์สาวกมาชุมนุมพร้อมกัน ณ ที่นั้น และเป็นโอกาสเหมาะ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์สำหรับเป็นหลักยึดถือร่วมกันของสงฆ์ ที่จะแยกย้ายกันไปบำเพ็ญศาสนกิจ

เมื่อคราวนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีวิต เกิดความแตกแยกในหมู่
นิครนถ์ พระสารีบุตรถือเหตุการณ์นั้นเป็นตัวอย่าง ซึ่งให้ภิกษุสงฆ์
เห็นความสำคัญในการรื้อยครองธรรมวินัย ชักชวนพระสงฆ์ให้
พร้อมใจกันทำสังคายนา และท่านได้ทำสังคายนาเป็นตัวอย่าง
โดยแสดงสังคีติสูตรไว้^๑

๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรา
ตัดตันทา มานะ ทิฏฐิเสียได้ ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้
เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำใน
ทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกผู้ลืกว่าแพ้ บางคราว
เมื่อสมควรก็ต้องยอมให้ผู้เรียนรู้สึกตัวว่าเขาเก่ง บางคราวสมควร
ข่มก็ข่ม บางคราวสมควรโอนอ่อนผ่อนตาม ก็ยอมตาม สมควรขัด
ก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ มีพุทธพจน์ว่า

“เรายอมฝึกคนด้วยวิธีละมุนละไมบ้าง ด้วยวิธีรุนแรงบ้าง
ด้วยวิธีที่ทั้งอ่อนละมุนละไม และทั้งรุนแรงปน
กันไปบ้าง”^๒

คนบางคน จะให้เขายอมได้ด้วยการที่ยอมให้เขา รู้สึกว่าตัว
เขามีเกียรติหรือเก่ง หรือได้สมใจก่อน ผู้สอนจับจุดได้ก็ใช้วิธีสนอง
ความต้องการแล้วดึงเข้าสู่ที่หมายได้ตามประสงค์ เช่น คราวที่
เวรัฏฐพราหมณ์ปรึกษาพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ทรงรับสมอ้างตาม
คำปรึกษานั้นให้สมใจพราหมณ์ แล้วจึงค่อยชี้แจงแก้ไข ให้เขา
ยอมรับตามพระองค์ภายหลัง

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๒๑-๓๖๓

^๒ อง.จตุกก. ๒๑/๑๑๑

เมื่อเผชิญอาพวกะยักษ์ผู้ร้าย พระองค์เสด็จเข้าไปในที่อยู่ของอาพวกะ อาพวกะสั่งพระองค์ให้เสด็จออกไป พระองค์ก็เสด็จออกตามสั่ง อาพวกะสั่งพระองค์ให้เสด็จเข้าไปอีก พระองค์ก็เสด็จเข้าอีก อาพวกะสั่งให้พระองค์เสด็จเข้าเสด็จออกอย่างนี้ ซึ่งพระองค์ก็ทรงปฏิบัติตามอย่างว่าง่ายถึง ๓ วาระ ให้เขารู้สึกสนใจในอำนาจของตนก่อน ต่อจากนั้นจึงทรงเปลี่ยนกลวิธีและก็ได้โปรดอาพวกะลงเป็นสาวกสำเร็จ^๑

อีกตัวอย่างหนึ่ง พราหมณ์คนหนึ่งเป็นคนมีมานะ นิสัยแข็งกระด้าง ไม่ไหว้แม่แต่มารดา บิดา อาจารย์ และพี่ชาย วันหนึ่งขณะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอยู่ในที่ประชุม เขาคิดว่าจะลองเข้าไปเฝ้า

“ถ้าพระสมณโคตมตรัสกะเรา เราที่จะพูดกับท่าน
ถ้าพระสมณโคตม ไม่ตรัสกะเรา เราก็จะไม่พูดกับท่าน”

แล้วเข้าไปยืนอยู่ข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคก็ทรงเฉยเสีย ไม่ตรัสด้วย พราหมณ์ทำท่าจะกลับออกไปโดยคิดว่า

“พระสมณโคตมองค์นี้ไม่มีความรู้อะไร”

พระผู้มีพระภาคทราบความในใจของเขาอยู่ ถึงตอนนั้นจึงตรัสคาถาว่า

“พราหมณ์เอ๋ย ความถือตัวไม่ช่วยให้ใครได้ดีอะไร
เลย ใครมาเพื่อประโยชน์ใด ก็ควรเสริมสร้างประโยชน์
นั้นเสีย”

^๑ พ.สุ. ๒๕/๓๑๐

เมื่อตรัสพระดำรัสนี้ ในจังหวะนี้ ก็ได้ผล ทำให้พราหมณ์
ชะงักคิดว่า “พระสมณโคตมรู้ใจเรา” ถึงยอมทรุดลงนั่งแสดง
คารวะ ทำให้ที่ประชุมงงงวยประหลาดใจว่า

“นำอัศจรรย์จริง พราหมณ์นี้ไม่ไหวแม้แต่มารดา
บิดา อาจารย์ พี่ชาย แต่พระสมณโคตมทรงทำให้คน
อย่างนั้นอบนบได้เป็นอย่างดี”

จากนั้นพระองค์จึงได้ทรงเชิญให้นั่งบนอาสนะแล้วตอบ
ปัญหาธรรมแก่เขา จนลงท้ายเขาได้ประกาศตนเป็นอุบาสก^๑

๙. การลงโทษและให้รางวัล มีคำสรรเสริญพระพุทธคุณที่ยก
มาแสดงข้างต้นแล้วว่า

“พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียง
นี้ โดยไม่ต้องใช้อำนาจ”^๒

ซึ่งแสดงว่า การใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระ
พุทธเจ้า แม้ในการแสดงธรรมตามปกติพระองค์ก็ทรงแสดงไปตาม
เนื้อหาธรรม ไม่กระทบกระทั่งใคร อย่างที่ว่า

“ทรงแสดงธรรมในบริษัท ไม่ทรงยอบบริษัท ไม่ทรง
รุกรานบริษัท ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้
อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถา”^๓
และว่า

^๑ ส.ส. ๑๕/๖๔๔-๗๐๐

^๒ ม.ม. ๑๓/๕๖๕

^๓ ม.ม. ๑๓/๕๘๔

“พึงรู้จักการยกยอ และการรุกราน ครั้นรู้แล้วไม่
พึงยกยอ ไม่พึงรุกราน พึงแสดงแต่ธรรมเท่านั้น”^๑

ข้อนี้ ดีความไปได้ถึงว่า ไม่ใช่ทั้งวิธีลงโทษและให้รางวัล แม้ว่าพระพุทธรเจ้าจะทรงใช้การชมเชยยกย่องบ้าง ก็เป็นไปในรูปการยอมรับคุณค่าความดีของผู้นั้น กล่าวชมโดยธรรม ให้เขามั่นใจในการกระทำความดีของตน แต่ไม่ให้เกิดเป็นการเปรียบเทียบข่มคนอื่นลง

บางที่ทรงชมเพื่อให้ถือเป็นตัวอย่าง หรือเพื่อแก้ความเข้าใจผิด ให้ตั้งทัศนคติที่ถูก เช่น ทรงชมพระนันทกะ^๒ ชมพระนวกะรูปหนึ่ง^๓ ชมพระสุชชาติ^๓ ชมพระลกฺขณภูภักทียะ^๓ ชมพระวิสาข-ปัญจาลบุตร^๓ และตำหนิเตือนพระนันทะ^๓ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การลงโทษน่าจะมีอยู่แบบหนึ่ง คือ การลงโทษตนเอง ซึ่งมีทั้งในทางธรรม และทางวินัย

ในทางพระวินัย ถือว่ามีบทบัญญัติความประพฤติอยู่แล้ว และบทบัญญัติเหล่านี้พระพุทธรเจ้าทรงตราไว้ โดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์ พร้อมทั้งมีบทกำหนดโทษไว้เสร็จ เมื่อผู้ใดล่วงละเมิดก็เป็นการกระทำผิดต่อส่วนรวม ต้องไถ่ถอนความผิดของตน มิฉะนั้นจะเป็นผู้ไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์คือหมู่คณะทั้งหมด

ส่วนในทางธรรม ภิกษุที่เลืือของจริง ๆ สอนไม่ได้ ก็กลายเป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าและเพื่อนพรหมจารีทั้งปวงไม่ถือว่าเป็นผู้ที่ควร

^๑ ม.ญ. ๑๔/๖๕๘

^๒ อัง.นวก. ๒๓/๒๐๘

^๓ ส.นิ. ๑๖/๖๔๖-๗๑๒

จะว่ากล่าวสั่งสอน โดยวิธีนี้ ถือว่าเป็นการลงโทษอย่างรุนแรงที่สุด^๑

พิจารณาจากพระพุทธานุคุณตอนต้นของข้อนี้ จะเห็นว่า การสอนโดยไม่ต้องลงโทษ เป็นการแสดงความสามารถของผู้สอนด้วย

ในระดับสามัญ สำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคิดคำนึงว่าการลงโทษ ควรมีหรือไม่ แค่นั้น และอย่างไร แต่ผู้ที่สอนคนได้สำเร็จผลโดยไม่ต้องใช้อำนาจโทษเลย ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

๓๐. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิภาณ คือ ความสามารถในการประยุกต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง เฉพาะคราวไป

อย่างไรก็ดี การได้เห็นตัวอย่างการแก้ปัญหาเช่นนี้ อาจช่วยให้เกิดความเข้าใจในแนวทางที่จะนำไปใช้ปฏิบัติได้บ้าง

ในการประกาศพระศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงประสบปัญหาเฉพาะหน้าตลอดเวลา และทรงแก้สำเร็จไปในรูปต่างๆ กัน ตัวอย่างเช่น:-

พราหมณ์คนหนึ่งในเมืองราชคฤห์ ตนไม่ได้นับถือพระพุทธานุศาสน์ แต่ภรรยาเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธเจ้าอย่างแรงกล้า มักเปล่งอุทานว่า “นโม ตสฺส”

^๑ อิง.จตุกก. ๒๑/๑๑๑

คราวหนึ่ง นางพราหมณ์ผู้ภรรยา ขณะนำอาหารมาให้สามี ก้าวพลาดลง จึงอุทานว่า “นโม ตสฺส”

พราหมณ์สามีได้ยินก็ไม่พอใจ จึงว่า “นางตัวร้ายนี้ชอบพูดสรรเสริญแต่ความดีของพระหัวโล้นองค์นั้นอยู่เรื่อย เดี่ยวเถอะ นังตัวดี ข้าจะไปปราบวาทะศาสดาของแก”

นางพราหมณ์ตอบว่า “แน่ะ พ่อพราหมณ์ ฉันมองไม่เห็นว่าจะมีใครในโลกไหนๆ มาปราบวาทะของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ เอาสิ พ่อพราหมณ์ จะไปก็เอา ไปแล้วก็จะรู้เอง”

ฝ่ายพราหมณ์ ทั้งโกรธอยู่นั้น ก็ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้ว ก็ทูลถามเป็นคำร้อยกรองว่า “ฆ่าตัวอะไรเสียได้ จึงจะนอนเป็นสุข ฯลฯ”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ฆ่าความโกรธเสียได้ ก็จักนอนเป็นสุข ฯลฯ” และทำให้พราหมณ์เลื่อมใสได้

อีกเรื่องหนึ่ง พราหมณ์อีกคนหนึ่ง รู้ข่าวว่าพราหมณ์ตระกูลเดียวกับตนออกบวชอยู่กับพระพุทธเจ้า ก็โกรธ จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ไปถึงก็บริภาษพระองค์ด้วยคำหยาบคายต่างๆ พระพุทธเจ้าทรงปล่อยให้พราหมณ์นั้นบริภาษพระองค์เรื่อยไป จนพราหมณ์หยุดไปเอง

เมื่อพราหมณ์ปริภาษาจนพอแก้ไข หยุดแล้ว พระองค์จึงตรัสถามว่า “ขอถามหน่อยเถิดท่านพราหมณ์ พวกญาติมิตรแขกหรือทั้งหลายนะ มีมาหาท่านบ้างหรือเปล่า?”

พราหมณ์ทูลว่า “ก็มีเป็นครั้งคราว”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “แล้วท่านจัดอาหารของรับประทานมาให้เขาบ้างหรือเปล่า?”

พราหมณ์ทูลว่า “ก็จัดบ้าง”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “ก็ถ้าคนเหล่านั้นเขาไม่รับสิ่งของเหล่านั้นแล้ว ของจะเป็นของใคร?”

พราหมณ์กราบทูลว่า “ถ้าเขาไม่รับ มันก็เป็นของฉันเองนะซี”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบ ความว่า “เออละ เรื่องนี้ก็เหมือนกันที่ท่านมาดำเรานะ เราไม่ขอรับคำดำของท่านละ ขอให้เป็นอย่างท่านเองก็แล้วกัน” จากนั้น จึงได้ทรงสนทนากับพราหมณ์ต่อไปจนพราหมณ์เลื่อมใสยอมเป็นสาวก^๑

อีกเรื่องหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาตที่บ้านอุทัยพราหมณ์ วันแรกพราหมณ์เอาข้าวมาใส่บาตรถวายจนเต็ม วันที่สอง พระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก

วันที่สาม พระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก แต่คราวนี้ พอถวายแล้ว ก็กล่าวว่า “พระสมณโคดมองค์นี้ติดใจจึงมาบ่อยๆ”

^๑ ลี.ส. ๑๕/๖๓๑-๖๓๔ (แปลตัดรวบรัดความ)

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบร้อยกรองเป็นคาถาเล่นคำโดย
ปฏิภาณ เป็นทำนองเตือนพราหมณ์โดยนัยว่า ไฉนจะทอดถอนเสีย
การกระทำส่วนมากจะให้ได้ผลก็ต้องทำบ่อยๆ ดังนี้

“กลีกรก็หว่านพืชบ่อยๆ	ฝนก็ต้องตกบ่อยๆ
ชาวนาก็ต้องไถนาบ่อยๆ	รัฐจึงมั่งมีธัญญาหารบ่อยๆ
คนมาขอบ่อยๆ	คนให้ให้ไปบ่อยๆ
คนให้ใคร่ให้บ่อยๆ	ก็ได้พบสรวรรค์บ่อยๆ
คนรีดนมก็ย่อมรีดบ่อยๆ	ลูกวัวก็หาแม่บ่อยๆ
ย่อมต้องเหนื่อยต้องดิ้นรนบ่อยๆ (ส่วน) คนเขลาเข้าหากรรมบ่อยๆ	
แล้วก็เกิดก็ตายบ่อยๆ	ต้องهامไปป่าช้าบ่อยๆ
มีปัญญาพบทางไม่เกิดบ่อย	จึงไม่ต้องเกิดบ่อยๆ
(หรือ : คนฉลาดถึงเกิดบ่อยๆ	ก็เพื่อพบทางไม่ต้องเกิดบ่อยๆ)。”

อีกเรื่องหนึ่งคล้ายๆ กันว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปในบริเวณที่
เขาเตรียมหว่านข้าวทำนา ขณะเขากำลังเลี้ยงดูกันอยู่ พระองค์ได้
เสด็จไปประทับยืนอยู่ด้านหนึ่ง พราหมณ์เจ้าของนาเห็น ก็คิดว่า
พระองค์มาขอปิ่นทาบต จึ่งกล่าวว่า

“ท่านสมณะ ข้าพเจ้าย่อมไถนา หว่านข้าว ครั้นแล้วจึงได้
บริโภค แม้ท่านก็จงไถนา จงหว่านข้าว แล้วจงบริโภคเอาเถิด”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูก่อนพราหมณ์ แม้เราก็ไถ ก็
หว่านเหมือนกัน เมื่อได้ไถหว่านแล้ว จึงได้บริโภค”

๑ ส.ส. ๑๕/๖๗๗-๖๘๑ (คำบาลีบางคำในที่นี้ตีความอย่างอื่นได้ด้วย คำแปลในที่นี้ จึงไม่
อาจได้วรรคสนธิรูป)

พราหมณ์ทูลว่า “ท่านสมณะ ข้าพเจ้าไม่เห็นท่านมีแอก มีไถ มีผาล มีปฏัก หรือโคเลย ไฉนท่านจึงมากล่าวว่า ‘แม้เราก็ก็นั่น’” แล้วก็สนทนาเป็นกลอนสด ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบเป็นคาถาเช่นกันว่า

“เรามีศรัทธาเป็นพีช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอกและไถ ฯลฯ เราไถนาอย่างนี้แล้ว ย่อมได้อมฤตเป็นผล ทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”^๑

ขอจบเรื่องนี้ โดยนำเอาคำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศล มาเป็นคำสรุป ดังนี้:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันได้เห็นกษัตริย์บัณฑิตบางพวก ผู้มีปัญญาสุชุมสามารถปราบวาตะฝ่ายปรักษ์ได้ มีปัญญาเฉียบแหลม คุจะยิงชนทรายได้ ท่านเหล่านั้น เหมือนจะเที่ยวได้หาปัญญาไปทำลายหลักทฤษฎีทั้งหลายของคนอื่นๆ

“พอได้ยินข่าวว่าพระสมณโคตมจักเสด็จมายังบ้านหรือนิคมโน้นๆ กษัตริย์เหล่านั้นก็พากันเตรียมปัญหาไว้ ด้วยตั้งใจว่า พวกเราจักพากันเข้าไปหาพระสมณโคตมแล้วถามปัญหา ถ้าพระสมณโคตมถูกพวกเราถามไปอย่างนี้ ตอบแก้มาอย่างนี้ พวกเราจะปราบวาตะของพระองค์อย่างนี้ ถ้าพระสมณโคตมถูกพวกเรา

^๑ ส.ส. ๑๕/๖๗๑-๖๗๕; พ.ส. ๒๕/๒๔๗-๓๐๐

ถามอย่างนี้ ตอบแก้มาอย่างนี้ พวกเราก็จะปราบวาทะ
ของพระองค์เสียอย่างนี้

“ครั้นได้ทราบข่าวว่าพระสมณโคตมเสด็จมาถึง
บ้านหรือนิคมโน้นแล้ว ก็พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึง
ที่ประทับ พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้กษัตริย์เหล่านั้น
เข้าใจชัด ให้เห็นตาม ให้แข่งขัน ให้บันเทิง ด้วยธรรมมี-
กเถแล้ว กษัตริย์เหล่านั้นก็ได้ทูลถามปัญหาพระผู้มี
พระภาค ที่ไหนเลยจะมาปราบวาทะพระองค์ได้เล่า ที่แท้
กลับพากันมาสมัครตัวเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค ข้า
แต่พระองค์ผู้เจริญ แม้ข้อนี้ ก็เป็นความเลื่อมใสอันเนื่อง
ด้วยธรรมของหม่อมฉัน ที่มีต่อพระผู้มีพระภาค

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อม
ฉันได้เห็นพราหมณ์บัณฑิต ฯลฯ คฤหบดีบัณฑิต...สมณ
บัณฑิตบางพวก ผู้มีปัญญาสุชุม สามารถปราบวาทะ
ฝ่ายปรปักษ์ได้ มีปัญญาเฉียบแหลม อาจจะยิงชนทราย
ได้ ท่านเหล่านั้น เหมือนจะเที่ยวได้เอาปัญญาไปทำลาย
หลักทฤษฎีทั้งหลายของคนอื่นๆ

“พอได้ยินข่าวว่า พระสมณโคตมจักเสด็จมายัง
บ้านหรือนิคมโน้นๆ สมณะเหล่านั้นก็จะพากันเตรียม
ปัญหาไว้...พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระ
ผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้สมณะเหล่านั้นเข้าใจชัด ให้เห็น
ตาม ให้แข่งขัน ให้บันเทิงด้วยธรรมมีกเถแล้ว สมณะ
เหล่านั้นก็ได้ทูลถามปัญหาพระผู้มีพระภาค ที่ไหน

เลยจะปราบวาทะของพระองค์ได้เล่า ที่แท้ก็พากันทูลขอโอกาสกะพระผู้มีพระภาคเพื่อก่อกบวชเป็นบรรพชิต พระผู้มีพระภาคก็ทรงบรรพชาให้

“ครั้นได้บรรพชาแล้วเช่นนั้น ท่านก็ปลีกตัวออกไปอยู่สันต เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยว ไม่นานเลยก็ได้รู้ยิ่งเห็นจริง กระทำสำเร็จซึ่งประโยชน์สูงสุด อันเป็นจุดหมายแห่งพรหมจรรย์ อันเป็นที่ปรารถนาของกุลบุตรผู้ก่อกบวชทั้งหลาย ด้วยตนเอง ในปัจจุบันชาตินี้เอง

“ท่านเหล่านั้นพากันกล่าวว่าดังนี้ ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกเราไม่พินาศแล้วสิหนอ แต่ก่อนนี้ พวกเราทั้งที่มีได้เป็นสมณะจริงเลย ก็บัญญัติว่าตนเป็นสมณะทั้งที่มีได้เป็นพราหมณ์จริงเลย ก็บัญญัติว่าตนเป็นพราหมณ์ ทั้งที่มีได้เป็นพระอรหันต์จริงเลย ก็บัญญัติว่าตนเป็นพระอรหันต์ บัดนี้พวกเราเป็นสมณะจริงแล้ว เป็นพราหมณ์จริงแล้ว เป็นพระอรหันต์จริงแล้ว’

“แม้ข้อนี้ก็เป็นความเลื่อมใสอันเนื่องด้วยกรรมของหม่อมฉัน ที่มีต่อพระผู้มีพระภาค...”^๑ฯ.

^๑ ม.ม. ๑๓/๕๑๗-๘

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงลุ่มเป็นไฟไปหมดแล้ว...
ลุ่มเป็นไฟเพราะอะไร...เพราะไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ...
เพราะชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
อุปายาส...”

(วินย. ๔/๕๕/๖๒)

นิเทศอาทิตตปริยายสูตร*

ในการพิจารณาพระสูตรนี้ เพื่อทำความเข้าใจให้เป็นประโยชน์ในการสอน เห็นควรแยกพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือ ว่าด้วยเนื้อเรื่องตอนหนึ่ง และคำอธิบายเชิงวิจารณ์ตอนหนึ่ง ดังนี้:-

ตอน ๑ เนื้อเรื่อง

ที่มา :

อาทิตตปริยายสูตร เป็นพระธรรมเทศนา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลังจากตรัสรู้แล้ว เป็นพระสูตรที่ ๓ ในพระไตรปิฎกบาลีมีที่มา ๒ แห่ง คือ:-

๑. พระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ (วินย. ๔/๕๕/๖๒; ตรงกับฉบับภาษาไทย ๖/๕๕/๗๘)

๒. พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (ส.สพ. ๑๘/๓๑/๒๓; ตรงกับฉบับภาษาไทย ๒๗/๓๑/๒๔)

* บรรยายในการประชุมทางวิชาการเรื่อง ธรรมะที่อธิบายยาก ในหลักสูตรวิชาศีลธรรมชั้น มศ.ปลาย ณ ห้องศรีศรึรุ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๑๓

ความย่อ:

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ณ คงไม้โพธิ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ในแคว้นมคธ ในปีมีพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา พระองค์เสด็จประทับอยู่ ณ ตำบลนั้น เป็นเวลา ๗ สัปดาห์ จากนั้นจึงได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในเขตแคว้นกาสี ได้ทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดภิกษุเบญจวัคคีย์บรรลอรหัตตผล

ระหว่างที่ประทับจำพรรษาแรกอยู่ ณ ป่าอิสิปตนะนี้ พระองค์ได้โปรดพระยสะ บิดา มารดา ภรรยาเก่า และสหายของพระยสะ ที่เป็นชาวเมืองพาราณสี ๔ คน ชาวชนบท ๕๐ คน ตามลำดับ จนมีภิกษุสาวกจำนวน ๖๐ รูป

จากนั้น ได้ทรงส่งพระสาวกทั้ง ๖๐ รูป ออกประกาศพระศาสนา ส่วนพระองค์เอง ได้เสด็จไปยังอุรุเวลาเสนานิคม ในระหว่างทางได้โปรดคณะสหายภิกษุวัคคีย์จำนวน ๓๐ รูป

ครั้นเสด็จถึงตำบลอุรุเวลาแล้ว ได้เสด็จไปยังอาศรมของท่านอุรุเวลกัสสป ซึ่งเป็นหัวหน้าชฎิลผู้บูชาไฟ จำนวน ๕๐๐ คน แล้วได้ทรงขอพักอาศัยอยู่ ณ ที่นั้น

ในคราวนั้น ได้ทรงโปรดอุรุเวลกัสสป ผู้ถือตนว่าเป็นพระอรหันต์ และเข้าใจว่าพระพุทธองค์ไม่ได้เป็นพระอรหันต์ โดยทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่างๆ เป็นอันมาก จนในที่สุด อุรุเวลกัสสปชฎิลคลายทิฏฐิมานะ ยอมตนเป็นสาวก ละทิ้งการบูชาไฟของตน ขอบรรพชาอุปสมบท กับทั้งชฎิลผู้น้องชื่อนทีกัสสปะพร้อมด้วยบริวาร ๓๐๐ คน และคยากัสสปะ พร้อมด้วยบริวาร ๒๐๐ คน ก็ได้ทูลขอ

บรรพชาอุปสมบทด้วย

หลังจากนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงนำพระภิกษุสงฆ์คณะใหม่ ทั้งพันรูป เสด็จไปยังตำบลคยาสีสะ และ ณ ตำบลนี้ พระองค์ได้ ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรแก่พระภิกษุปูราณชฎิลทั้ง ๑ พันรูป และด้วยพระสูตรนี้ พระภิกษุเหล่านั้นก็ได้บรรลุอรหัตตผล

ในเรื่องนี้ มีความที่ควรทราบเป็นพิเศษ ๒ อย่าง คือ การบูชาไฟ อันเป็นลัทธิที่นับถืออยู่เดิมของชฎิล อย่างหนึ่ง และใจความใน อาทิตตปริยายสูตร ที่ทำให้ชฎิลผู้ยอมละทิ้งลัทธิเดิมของตนมา สมัคเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ได้บรรลุอรหัตตผล อย่างหนึ่ง

การบูชาไฟ

การบูชาไฟ เป็นพิธีกรรมสำคัญ มีมาแต่โบราณ ซึ่งจะเห็นได้ ในลัทธิศาสนายุคแรกๆ ทั้งหลาย เช่น การบูชายัญของคนป่าในถิ่น ต่างๆ และในศาสนาโซโรอัสเตอร์ เป็นต้น

แม้ศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาของชมพูทวีปสมัยที่พระ พุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ก็ถือว่าการบูชาไฟ และการบูชายัญ เป็นพิธี กรรมที่สำคัญอย่างยิ่ง

ศาสนาพราหมณ์ถือว่า ประชาบดี เป็นเทพเจ้าผู้สร้างสัตว์ โลกทั้งหลาย แรกทีเดียวนั้น มีเทพประชาบดีอยู่แต่พระองค์เดียว พระองค์ได้ทรงพระดำริที่จะก่อกำเนิดสัตว์ทั้งหลาย จึงได้ทรง บำเพ็ญตบะ และได้ทรงประทานกำเนิดแก่เทพอัคนีออกจากพระ โอบุษฐ์ของพระองค์

เพราะเหตุที่เทพอัคนีเกิดจากพระโอบุษฐ์ของพระองค์ อัคนีจึง

เป็นเทพผู้เสวยอาหาร และเพราะเหตุที่เป็นเทพองค์แรกที่
 ประชาบดีทรงสร้างขึ้น จึงได้นามว่า อัคนี (อัคร → อัคริม = เกิด
 ก่อน มีก่อน → อัคนี)^๑

บทบัญญัติในศาสนาพราหมณ์กำหนดให้ศาสนิกชน โดยเฉพาะพราหมณ์ ต้องประกอบบญฺญพิธี และการเซ่นสรวงสังเวยอยู่
 เป็นประจำ โดยเฉพาะการบูชาไฟ คือ อัคคิหุตตะ ในภาษาบาลี
 หรืออัคนีไหตระ ในภาษาสันสกฤต จะต้องบูชาทุกวัน เมื่อเริ่มต้น
 หรือสิ้นสุดวันและคืนหนึ่งๆ และในวันเดือนเพ็ญเดือนดับ เป็นต้น^๒

ไฟ หรือ อัคนี มีบทบาทสำคัญยิ่งในยัญพิธีทั้งปวง ในพิธี
 กรรมต่างๆ เมื่อถึงตอนสำคัญทุกตอน จะต้องมีการถวายเครื่อง
 สังเวย หรือสวดอ้อนวอนแก่อัคนีเทพ เพราะถือว่าอัคนี เป็นทูตของ
 เทพทั้งหลาย หรือเป็นสื่อกลางนำประดาเครื่องเซ่นสรวงสังเวยขึ้น
 ไปถึงเทพทั้งหลาย

เมื่อใส่เครื่องสังเวยเข้าในไฟนั้น ถือว่าได้ใส่ลงในโอษฐ์ของ
 อัคนีเทพ เมื่อเปลวและควันไฟพุ่งขึ้น ก็หมายความว่าองค์อัคนี
 เทพ ทรงนำเอาเครื่องเซ่นสรวงสังเวยขึ้นไปบนสวรรค์ที่ตามนุษย์
 มองไม่เห็น

เมื่อขึ้นไปถึงสวรรค์แล้ว องค์อัคนีเทพก็ทรงป้อนเครื่องเซ่น
 สรวงสังเวยนั้นแก่ทวยเทพผู้เป็นภราดรทั้งหลาย ด้วยโอษฐ์ของ

^๑ ศตปถพราหมณะ, S.B.E. XLL.322

^๒ ดู มนุธรรมศาสตร์, S.B.E. XXV.132 เป็นต้น

พระองค์ ดูจดจำแม่นกบฏนเหี้ยมแก่ลูกนก ฉะนั้น^๓

ไฟมีบทบาทสำคัญอย่างนี้ จึงมีคำสรรเสริญไว้ในคัมภีร์
พราหมณ์ว่า

“อัคนิโหตร (การบูชาไฟ) เป็นประมุขแห่งยัญทั้ง
หลาย”^๔ และว่า

“การเช่นสรวง (แต่อัคนิ) เป็นกรรมประเสริฐสุดใน
บรรดาญัญทั้งหลาย”^๕

ผู้บูชาไฟย่อมได้ผลานิสงส์เป็นอันมาก เช่น จะสมบูรณ์ด้วย
โภคทรัพย์ ฝูงปศุสัตว์ และเพียบพร้อมด้วยบุตรหลาน เผ่าพันธุ์ จน
ถึงอย่างที่ยกคัมภีร์พราหมณ์ว่า

“ผู้ใดบูชาอัคนิโหตร ด้วยความเข้าใจความหมาย
โดยถ่องแท้ บาปทั้งปวงของผู้ผู้นั้นย่อมถูกเผาผลาญหมด
ไป”^๖

ชฎิลทั้งพันธุ์ มีอุรุเวลกัสสปเป็นหัวหน้า ซึ่งเป็นผู้ถือลัทธิ
บูชาไฟ ก็คงมุ่งหวังผลเหล่านี้ ดังนั้น หลังจากที่ท่านมาบวชเป็น
พระภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามในที่
ประชุม อันมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นประมุข ในเขตพระนครราชคฤห์
ว่า

^๓ ดู Heinrich Zimmer, *Philosophies of India*, Meridian Books, New York, 1956, p. 71 เป็นต้น

^๔ ศตปถพราหมณะ, S.B.E. XLIV.502

^๕ ภควัทคีตา, S.B.E. VIII.353

^๖ ฉานโตกยอุปนิษत्, S.B.E. I.91

“ท่านผู้อยู่ในอุรุเวลามานาน เคยเป็นอาจารย์สั่งสอนหมู่ชฎิลผู้เฒ่าเพราะกำลังพรต ท่านเห็นเหตุอันใด จึงละเลิกไฟที่เคยบูชาเสียเล่า”

ท่านจึงตอบว่า

“ยัญทั้งหลายย่อมกล่าวขวัญ ให้ฝนไฉ่ถึงแต่เรื่อง รูป รส เสียง กามสุข และอิศตรีทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้ทราบแล้วว่า สิ่งเหล่านี้เป็นมถินในอุปธิทั้งหลาย จึงมิได้ตั้งใจในการเช่นสรวงบูชา”^๑

ใจความของพระสูตร

ความในพระสูตรนี้ อาจสรุปได้เป็น ๔ ตอน ดังนี้:-

๑. **สภาพที่เป็นปัญหา** พระพุทธองค์ทรงเริ่มพระสูตรด้วยพระดำรัสว่า “สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ” แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง ลุกเป็นไฟหมดแล้ว”

จากนั้น ตรัสขยายความต่อไปว่า สิ่งทั้งปวงที่ว่าลูกเป็นไฟไปหมดแล้วนั้น คืออะไรบ้าง ซึ่งเมื่อสรุปแล้ว สิ่งที่พระองค์ตรัสว่าลูกเป็นไฟ มีดังต่อไปนี้:-

- ๑) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา
- ๒) โสตะ (หู) เสียง โสตวิญาณ โสตสัมผัส โสตสัมผัสสชาเวทนา

^๑ วินย. ๔/๕๗/๖๖

- ๓) ฆานะ (จมูก) กลิ่น ฆานวิญญาน ฆานสัมผัส ฆาน-สัมผัสสชาเวทนา
- ๔) ชิวหา (ลิ้น) รส ชิวหาวิญญาน ชิวหาสัมผัส ชิวหา-สัมผัสสชาเวทนา
- ๕) กาย โผฏฐัพพะ กายวิญญาน กายสัมผัส กาย-สัมผัสสชาเวทนา
- ๖) มนะ (ใจ) ธรรมะ (ความคิดคำนึงต่างๆ) มโนวิญญาน มโนสัมผัส มโนสัมผัสสชาเวทนา^๑

พูดให้สั้นลงไปอีกก็ว่า อายตนะทั้งหลาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ตลอดจนการรับรู้ ความเกี่ยวข้อง และความรู้สึกรู้สึกทั้งหลายที่เกิดจากอายตนะเหล่านั้น ได้ถูกไฟไหม้หมดแล้ว หรือพูดอีกนัยหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้ และความคิดคำนึงทั้งหมดนั้นเอง ถูกไฟลามติดไปทั่วแล้ว

๒. สาเหตุ เมื่อกำหนดตัวปัญหาได้ และเข้าใจสภาพของปัญหาแล้ว ก็ค้นหาสาเหตุให้เกิดไฟหรือตัวไฟที่เผาผลาญนั้นต่อไป ได้ความว่า สิ่งทีกล่าวนามัน ลูกไหม้ด้วยไฟกิเลส ๓ อย่าง คือ:-

- ๑) ราคะ ความอยากได้ ความใคร่ ความติดใจ ความกำหนัดยินดี

^๑ คำที่อาจเข้าใจความหมายไม่ชัดเจนคือ วิญญาน หมายถึงความรู้อารมณที่ผ่านเข้ามาทางประสาททั้ง ๕ หรือที่เกิดขึ้นในใจ เช่น จักขุวิญญาน = การเห็น โสตวิญญาน = การได้ยิน เป็นต้น; สัมผัส หมายถึงการมาบรรจบกันของอายตนะและวิญญาน เช่น จักขุสัมผัส = การบรรจบกันของตา รูป และจักขุวิญญาน; เวทนา หมายถึงความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ที่เกิดจากสัมผัสนั้นๆ

๒) ไทสะ ความโกรธ ความขัดใจ ความเดือดแค้นชิงชังไม่พอใจต่างๆ

๓) โมหะ ความหลง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจสภาพของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

และยังถูกเผาไหม้ด้วยไฟความทุกข์อีกมากมายหลายอย่าง เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญรำไร ความทุกข์ทรมาน และความคับแค้นใจต่างๆ

๓. ข้อปฏิบัติเพื่อแก้ไข พระพุทธองค์ตรัสต่อไปอีกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายในอายตนะภายใน ภายนอก ตลอดจนถึงเวทนาทั้งหมดเหล่านั้น เมื่อหน่ายก็ย่อมไม่ยึดติด

๔. ผล เมื่อไม่ยึดติด ก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว เป็นอันสิ้นชาติภพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำสิ่งที่จะต้องทำเสร็จสิ้นแล้ว สิ่งที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออีกเลย.

ตอน ๒ คำอธิบายเชิงวิจารณ์

ในการอธิบายเพิ่มเติมและวิจารณ์ความในพระสูตรนี้ เห็นควรพิจารณาเป็น ๒ แง่ คือ ในแง่วิธีสอน อย่างหนึ่ง และในแง่สาระสำคัญ หรือหลักธรรม อย่างหนึ่ง

ในแง่วิธีสอน

พระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตร ที่ทรงแสดงแก่ชฎิล มีข้อควรสังเกตในแง่การสอน ที่เป็นข้อสำคัญ ๒ อย่าง คือ:-

๑. ทรงสอนให้ตรงกับความถนัดและความสนใจของชฎิล พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะทรงแสดงที่ใดและแก่ใคร ย่อมมีจุดหมายเป็นแนวเดียวกัน คือ มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง แล้วให้มีทัศนคติและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น แต่เนื้อเรื่องและวิธีการสอน ย่อมยกเยื้องต่างกันไปตามอุปนิสัย ความถนัด และความสนใจของผู้ฟัง สุดแต่เรื่องใด วิธีใด จะช่วยให้เขาเข้าใจธรรมได้ดี

ในกรณีของอาทิตตปริยายสูตรนี้ก็เช่นเดียวกัน ชฎิลทั้งหลายเป็นผู้บูชาไฟ มีชีวิตเกี่ยวข้องกับไฟมาโดยตลอด ประสบการณ์และความคิดคำนึงต่างๆ ก็พัวพันอยู่กับเรื่องไฟบูชาญญ แม้เมื่อเลิกบูชาไฟแล้ว เรื่องพิธีกรรม กิจวัตร ที่เกี่ยวกับไฟ ก็ยังคงเต็มอยู่ในความทรงจำ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องเกี่ยวกับไฟ เกี่ยวกับการลุกไหม้เผาผลาญ ก็เป็นที่สนใจ และชักจูงใจของชฎิลให้เพลินคิดเห็นไปตามกระแสพระธรรมเทศนาได้ง่าย

ยิ่งกว่านั้น ยังได้ทรงสร้างความสนใจให้มากขึ้น โดยมีได้ตรัสเรื่องกองไฟบูชาญที่ขลุ่ยจำเจอยู่และเปื้อนหน่ยทิ้งมาแล้ว แต่ทรงกระตุกความรู้สึกเหมือนให้สะดุ้งขึ้นว่า

- ไฟนั้นมีได้ลูกไหม้อยู่นอกกายไกลตัวเลย แต่ไฟนั้นลูกไหม้เต็มอยู่ภายในตัวทั่วกายไปหมดแล้ว
- เป็นไฟที่ลูกกลมไหม้อยู่ตลอดเวลา รุนแรงกว่าไฟภายนอก ควรหันมาสนใจไฟนี้มากกว่า และ
- แทนที่จะให้บำรุงบำเรอ ให้เติมเชื้อ กลับตรัสให้ไม่มีเชื้อ ยืนยินดี เป็นทำนองให้ดับเสียด้วยซ้ำ

โดยนัยนี้ พึงตระหนักว่า การทรงแสดงเรื่องไฟ เรื่องการลูกไหม้ เรื่อง อาทิตต หรือ อาทิตยฺ นี้ เป็นวิธีการยกย่องพระธรรมเทศนาให้ตรงกับอุปนิสัย ตรงกับความประพฤติที่ได้สั่งสมฝักอบรมมา เพื่อผลในด้านความสนใจ และความรู้ความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ

ส่วนสาระสำคัญก็คงมุ่งที่จะให้รู้ให้เข้าใจเรื่องของชีวิตนี้แล้วให้มีทัศนคติและปฏิบัติต่อมันอย่างถูกต้อง เช่นเดียวกันกับพระธรรมเทศนาเรื่องอื่นๆ

ในข้อนี้ หากเทียบกับการทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และอณฐกสูตรด้วย ก็จะเข้าใจชัดยิ่งขึ้น

ธรรมจักรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระภิกษุเบญจวัคคีย์ พระภิกษุเบญจวัคคีย์นั้น แต่เดิมมีใจยึดมั่นอยู่กับการบำเพ็ญทุกรกิริยาว่าคนจะบรรลุธรรมได้ต้องทรมานกายอย่างรุนแรง ยิ่งทำได้ยิ่งยวดเท่าใด ก็ยิ่งน่าเลื่อมใสสำหรับตนมากเท่านั้น

และรังเกียจความเป็นอยู่อย่างสะดวกสบายว่าเป็นสิ่งเสียหาย
ลามก ที่จะทิ้งพระพุทธเจ้าเมื่อคราวทูลกริยา ก็เพราะได้เห็นพระ
องค์เล็กทรมาณพระกาย เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักร จึง
ทรงเริ่มต้นด้วยเรื่อง ที่สุดสองอย่าง และมีสมาธิปฏิบัติ เป็นการ
กระทบตรงความในใจของท่านเหล่านั้น

ส่วนในอรรถาธิบาย^๑ ผู้อ่านจะได้พบข้อความที่เกือบจะตรง
ข้ามกับอาทิตตปริยายสูตรทีเดียว คือ เริ่มต้นว่า:- “สพฺพํ ภิกฺขเว
อนฺนํ” แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุกสิ่งทุกอย่างมีดมิดไปหมดแล้ว
แล้วตรัสต่อไปว่า อะไรคือทุกสิ่งที่มีดมิด ก็ได้คำตอบว่า จักขุ รูป
ขลข อย่างเดียวกับในอาทิตตปริยายสูตรนั่นเอง ที่มีดมิดไปหมด
แล้ว ดังนั้นเป็นต้น เป็นการยกเยื้องพระธรรมเทศนา ชักนำความ
สนใจและจูงเข้าสู่ธรรมอีกแบบหนึ่ง.

๒. ทรงสอนให้ตรงกับระดับสติปัญญา และระดับชีวิตของขุณ
ข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึงในการทรงสอน
คือ ความยิ่ง และหย่อน แห่งอินทรีย์ของผู้ฟัง ทรงพิจารณาว่า ผู้ฟัง
มีสติปัญญาอยู่ในระดับใด ได้รับการศึกษาอบรมมาในทางใดมาก
น้อยเพียงไหน ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร จะต้องแสดงเรื่องอะไรเขาจึง
จะรู้เข้าใจ สามารถนำไปใช้เป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตของเขาได้

ดังนั้น เรื่องราวที่คล้ายคลึงกัน แต่แสดงแก่ต่างคน นอกจาก
ต่างวิธีสอนแล้ว เนื้อหาสาระก็ต่างชั้นต่างระดับกันด้วย

^๑ ส.สพ. ๑๘/๓๒/๒๕

ในกรณีของ*อาทิตตปริยายสูตร* ชฎิลทั้งหลายเป็นนักบวช
สละโลกีย์วิสัยออกมาแล้ว มุ่งหน้าประพฤติปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุด
หมายสูงสุดของศาสนาอย่างเดียว และเป็นผู้ได้ศึกษาอบรมทาง
ศาสนาอย่างดี เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั้งหลาย เรียก
ได้ว่าเป็นปัญญาชนระดับสูงสุดในสมัยนั้น และในเวลาที่ยังพระ
สูตรนี้ ก็ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาแล้วด้วย เมื่อพระ
พุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจึงทรงชี้แจงหลักธรรมที่ลึกซึ้ง ที่ต้อง
พิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดอ่อน อาศัยพื้นฐานการศึกษา
อบรมมาพอสมควร เหมาะสำหรับผู้ดำรงชีวิตเป็นบรรพชิต และให้
เกิดความรู้ความเข้าใจถึงขั้นกำจัดกิเลสอาสวะได้ทั้งหมด

เรื่องนี้ จะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถ้าได้เทียบกับพระธรรม
เทศนาเกี่ยวกับเรื่องไฟที่ได้ทรงแสดงแก่คนอื่นๆ เช่น *อัคคิสสูตร*^๑ ที่
ทรงแสดงแก่อุคคตสรีรพราหมณ์ เป็นต้น

ในกรณีของ*อัคคิสสูตร* อุคคตสรีรพราหมณ์ เป็นพราหมณ์
ครองเรือน คราวหนึ่ง พราหมณ์ผู้นี้ตระเตรียมพิธีบูชาญ ได้สั่งให้
จัดโคผู้ ลูกโคผู้ ลูกโคเมีย แพะ และแกะ อย่างละ ๕๐๐ ตัวมาผูก
ไว้กับเสาหลักบูชาญ เตรียมพร้อมที่จะบูชาญ

พราหมณ์รู้สึกปีติยินดีในบุญกุศลที่ตนจะได้จากการบูชาญ
ตามแบบของพราหมณ์ จึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลว่า ตามที่
เขาได้เรียนรู้อย่าง การก่อกองไฟบูชาญ และการปักเสาหลักบูชา มี
ผลมีอานิสงส์มาก และทูลขอความเห็นจากพระพุทธองค์ในเรื่องนี้

^๑ อัง.สตุตทก. ๒๓/๔๔

พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงครั้งนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับไฟเหมือนกัน แต่มีเนื้อหาและระดับคำสอนต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งคือ ในอัคคิสูตรนั้น ทรงแสดงหลักธรรมสำหรับการครองชีวิตของคนทั่วไปที่ยังครองเรือนอยู่ เพราะพราหมณ์ผู้พูลถามยังเป็นคฤหัสถ์ครองชีวิตอยู่ในโลกียวิสัย

ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไฟ ๗ อย่าง^๑ ที่ควรได้รับการปฏิบัติเอาใจใส่ต่างๆ กัน โดยยึดเอาความรู้สึกและถ้อยคำต่างๆ ของพราหมณ์มาทรงแสดงในแนวใหม่ ไฟ ๗ อย่างนั้น แบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้:-

๑. ไฟที่ควรดับ หรือควรหลีกเลี่ยง ๓ อย่าง คือ

๑) ไฟราคะ

๒) ไฟโทสะ

๓) ไฟโมหะ

เหตุที่ควรดับควรเว้น เพราะคนถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำอำยิจิตใจแล้ว ย่อมประพฤตินุจริตทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจได้ เมื่อประพฤตินุจริตแล้วก็เป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์ ไปเกิดในอบายทุกติ

พึงสังเกตว่า ในอาทิตตปริยายสูตร ก็มีไฟ ๓ อย่างนี้เหมือนกัน แต่ในอัคคิสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงในแบบง่ายๆ เท่าที่เกี่ยวกับความประพฤติของคนในโลกทั่วไป มิให้ประพฤติกการทุจริต

^๑ ตามหลักศาสนาพราหมณ์ว่า อัคนิเทพ มีล้น ๗ แฉก

เท่านั้น ส่วนในอาทิตตปริยายสูตร ทรงแสดงในแง่ที่ต้องพิจารณา ลึกซึ้ง ซึ่งเหมาะแก่การศึกษาของนักปรัชญาและนักจิตวิทยา

๒. ไฟที่ควรบำรุง ๓ อย่าง สำหรับไฟหมวดนี้ พระพุทธเจ้าทรง นำเอาชื่อไฟศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่เดิมในศาสนาพราหมณ์ มาทรงใช้ในความหมายใหม่ และเรียงลำดับใหม่ (ต่างแต่ของพราหมณ์เป็น ภาษาสันสกฤต ของพุทธเป็นภาษาบาลีเท่านั้น) ซึ่งเท่ากับเป็นการ ล้มเลิกคำสอนเดิมของศาสนาพราหมณ์ และทรงประทานคำสอน ใหม่ไปด้วยพร้อมกัน จะให้ไว้ทั้งความหมายเดิมของพราหมณ์ และความหมายใหม่ของพุทธศาสนาเพื่อเทียบกัน ดังนี้:-

๑) *คารหัตถ์คณิ* (ไฟเจ้าบ้าน) คือไฟที่เจ้าบ้านรับสืบทอด ต่อจากบิดาของตน และส่งทอดต่อไปยังบุตรหลาน ไฟ นี้เจ้าบ้านต้องบำรุงไว้ให้ติดไม่ขาดสาย และส่งเวยเป็น ประจำ เมื่อจะประกอบพิธีบูชาญญ ก็จุดไฟบูชาญญไป จากไฟนี้; พระพุทธเจ้าทรงประทานความหมายใหม่ใน ชื่อภาษาบาลีและจัดเป็นลำดับที่สองว่า

๒) *กหปตฺถคิ* (ไฟเจ้าบ้าน) หมายถึง บุตร ภรรยา คนรับใช้ และคนงาน

๓) *อาหวนียคณิ* (ไฟอันควรแก่ของเช่นสรวง) คือ ไฟสำหรับ รับเครื่องส่งเวยในญญพิธี ซึ่งจุดต่อออกมาจากคารห- ตถ์คณิ เมื่อจะประกอบพิธีบูชาญญ และตั้งไว้ทางขวา ของคารหัตถ์คณิ; พระพุทธเจ้าทรงประทานความ หมายใหม่ในภาษาบาลี และจัดเป็นลำดับที่ ๑ ว่า

๑) อาหุไนยัคคิ (ไฟอันควรแก่ของค่านับ) หมายถึงมารดาบิดา

๓) ทักขิณาคณี (ไฟด้านใต้) คือ ไฟที่จุดต่อจากคารหัตถ์คณี และจัดตั้งไว้ทางทิศใต้ของแท่นบูชาญาณ ใช้สำหรับรับเครื่องสังเวद्यที่อุทิศให้แก่ผีปีศาจและบุรพบิดา ในอัยยุพธิ; พระพุทธเจ้าทรงประทานความหมายใหม่ในภาษาบาลีว่า

๓) ทักขิณายัคคิ (ไฟที่ควรแก่ทักขิณา) หมายถึง สมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ

ไฟ ๓ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชา จัดการบำรุงให้เป็นสุขด้วยดี

ข้อสังเกตสำหรับไฟหมวดที่สองนี้ คือ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เลิกการเช่นสรงบูชาญาณ อันเหลวไหลเสีย หันมาเอาใจใส่กับพันธะทางสังคม ให้ปฏิบัติหน้าที่ดูแลทำนุบำรุงบุคคลที่เกี่ยวข้องกับตนให้ดี เพราะบุคคลเหล่านี้ก็เทียบได้กับไฟ ซึ่งต้องคอยเอาใจใส่เติมเชื้อ บำรุงให้ดี จึงจะเกิดคุณประโยชน์ดังาม แต่หากปฏิบัติไม่ดี ก็ให้โทษ เป็นไฟเผาผลาญได้มากเช่นเดียวกัน

๓. ไฟที่ควรจุดควรดับควรระวังตามสมควร ๓ ได้แก่ ภัฏฐัคคิ (ไฟเกิดแต่ไม้ หรือไฟที่ก่อขึ้นจากเชื้อสำหรับใช้หุงต้ม เป็นต้น) ไฟอย่างนี้ควรก่อขึ้น ก่อแล้วควรเอาใจใส่ระมัดระวัง เสร็จแล้วควรดับแล้วควรเก็บไว้ตามกาละที่สมควร

จะเห็นได้ว่า ใน*อัครคิสูตร*นี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องไฟในแง่คำแนะนำสั่งสอนสำหรับผู้ครองชีวิตมีเหย้ามีเรือนอยู่ในฆราวาสวิสัย

ในกรณีอื่นอีก เมื่อตรัสถึงการบูชาไฟ พระพุทธเจ้าตรัสสอนคติที่ควรยึดถือปฏิบัติสำหรับสังคมทั่วไปว่า:-

“ถึงหากบุคคลผู้ใดจะไปบูชาไฟอยู่ในป่าเป็นเวลาตั้งร้อยปี การบูชาคนที่ฝึกอบรมตนแล้วชั่วขณะเดียว ก็ยังประเสริฐกว่าการบูชาไฟนั้น การบูชาไฟตั้งร้อยปีจะมีประโยชน์อะไร”^๑

ข้อนี้ หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้สังคมหันมาช่วยกันยกย่องให้เกียรติคนดี เพราะเป็นสิ่งที่ให้คุณประโยชน์รักษาคุณธรรมของสังคมไว้ ดีกว่าจะมัวไปหลงใหลในการเช่นสรวงสังเวศ อันเป็นเรื่องไร้เหตุผล อันเป็นการกระทำที่มุ่งผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นสำคัญ ทั้งยังเป็นทางให้เกิดความเสื่อมเสียขึ้นในสังคมได้ ในเมื่อผู้คนมุ่งประโยชน์ส่วนตน คอยพะเน้าพะนอเอาใจเทวดาที่ชอบเครื่องเซ่น เป็นเหตุให้มีแต่เทวดาประเภทนี้มากอยคุ่มครองและแสดงอิทธิพลในหมู่มนุษย์

เมื่อมนุษย์คบหาให้กำลังแก่เทวดาประเภทนักเลง ประเภทชอบลาภสักการะ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่เทวดาผู้ตั้งอยู่ในคุณธรรม ผู้ให้ความคุ้มครองโดยธรรมโดยสงบย่อมจะเสื่อมถอยกำลัง

^๑ พ.ธ. ๒๕/๑๘/๒๙

และปลีกตนหลบหลีกออกไปอยู่โดยสงบ ไม่เป็นที่ปรากฏ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาในสังคมมนุษย์ มองเห็นได้ไม่ยาก

เมื่อเข้าใจวิธีสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ที่แตกต่างกันได้แม้ในเรื่องคล้ายกัน โดยสัมพันธ์กับสติปัญญาและการดำรงชีวิตของผู้ฟังเช่นนี้แล้ว จะได้ข้อเตือนใจว่า ในขณะที่อ่านหรือกล่าวถึง *อาทิตตปริยายสูตร* จะต้องรำลึกถึงเหตุผลในแง่การสอนให้เหมาะสมกับระดับสติปัญญาและการศึกษาอบรมไว้ด้วย และจะต้องตระหนักในใจเสมอว่า ตนกำลังอ่านหรือกล่าวถึงหลักธรรมที่โดยปกติเป็นข้อสำหรับถกเถียงและพิจารณาศึกษา ของนักปรัชญาและนักจิตวิทยาทั้งหลาย

นอกจากนี้ เมื่อว่าตามเป็นจริง ในปัจจุบันนี้ นักปรัชญาและนักจิตวิทยาทั้งหลาย ก็กำลังศึกษาค้นคว้าถกเถียงวุ่นวายอยู่กับเรื่องเหล่านี้เอง หาพ้นไปได้ไม่.

ในแง่สาระสำคัญหรือหลักธรรม

หลักธรรมที่เป็นสาระสำคัญของพระสูตรนี้ เป็นเรื่องละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางอย่างยิ่ง ในการอธิบาย จะรวบรัดสรุปให้เหลือเล็กน้อยเป็นข้อสั้นๆ ก็ได้ หรือจะอธิบายให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กับเรื่องอื่นๆ พิสดารออกไป อย่างที่แทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีที่สิ้นสุด ก็ได้ สุดแต่จะใช้กลวิธียกย่องอธิบายอย่างไร

ในที่นี้จะพยายามอธิบายสักแนวหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับใจความที่ได้สรุปไว้ข้างต้น

๑. *สภาพที่เป็นปัญหา* สิ่งที่เป็นตัวการ หรือเป็นทุกสิ่งทุกอย่างในพระสูตรนี้ ได้แก่ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ

ผัสสะ และเวทนาทั้งหลาย ที่เกิดสืบเนื่องมาจากผัสสะเหล่านั้น สิ่งเหล่านี้ก็คือกระบวนการรับรู้และการคิดคำนึงทั้งหมดของบุคคล

ชีวิตทั้งหมดเท่าที่บุคคลรู้สึกก็ดี โลกทั้งโลกเท่าที่ปรากฏแก่บุคคลก็ดี ความรู้ความเข้าใจทุกอย่างที่เกิดขึ้นแก่บุคคลโดยปกติก็ดี ย่อมอยู่ในขอบเขตของกระบวนการรับรู้และการคิดคำนึงนี้ เมื่อกล่าวในแง่หนึ่ง สิ่งเหล่านี้จึงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างสำหรับบุคคล

ข้อที่ว่า ถูกไฟลามติดลูกไหม้อยู่ ย่อมหมายความว่า สิ่งเหล่านี้หรือกระบวนการนี้ ตกอยู่ในภาวะรุ่มร้อน ดันรนกระวนกระวาย มิได้ปฏิบัติหน้าที่ไปโดยปกติตามสภาพของมัน เพราะมีไฟราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ที่จะกล่าวในตอนสาเหตุ มาเผาผลาญให้ฟล่าน ให้กระสับกระส่าย ให้พรวาให้สับสน จนปรากฏอาการออกมาเป็นปัญหาต่างๆ ทั้งหยาบทั้งละเอียด ทั้งเบาทั้งรุนแรง ทั้งที่เป็นเรื่องส่วนตัว และปัญหาร่วมกันของสังคม

พูดในมุขกลับว่า ปัญหาต่างๆ ทั้งมวลของมนุษย์ ทั้งส่วนบุคคลและสังคม สืบสาวต้นตอลงไปได้ถึงการที่ถูกไฟเหล่านี้เผาผลาญ กล่าวโดยรวบรัดว่า:-

ก. ในแง่บุคคล ในขั้นรุนแรง คนถูกราคะ โทสะ โมหะ เข้าแผดเผา กลุ้มรุม ผลักดัน จึงกระทำการทุจริต หรือแม้กรรมชั่วร้ายแรงต่างๆ ที่โดยปกติกระทำไม่ได้ และทำให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ แก่ตนเองติดตามมา และเกี่ยวพันถึงสังคมในข้อต่อไป

ในขั้นละเอียดอ่อน แม้โดยปกติมนุษย์ปุถุชนย่อมถูกไฟเหล่านี้ บังคับบัญชาการกระทำ คำพูด ความคิด ตลอดจนทัศนคติต่างๆ

อยู่แล้ว ที่เห็นได้ง่ายๆ คือ ปกติคนมีความอยากได้ ก็ถูกความอยากได้ดึงไป หรือถ้าพูดให้เป็นไฟก็คือเผาให้ทนอยู่ไม่ได้ เทียววิ่งพล่านทะยานหาสิ่งที่ต้องการ เมื่อยังไม่ได้ หรือไม่ได้ หรือได้ไม่เท่าที่หวัง ก็เกิดความขุ่นมัวอึดอัด หรือขัดใจ เป็นทุกข์ ได้สมหวังแล้วก็ปรารถนาต่อไป ยิ่งๆ ขึ้นไป

ถ้าเป็นไปในกระบวนการนี้โดยไม่มีการควบคุมหรือรู้เท่าทัน คือปล่อยสุดแต่มันจะเป็นไป ก็คือการมีชีวิตอยู่อย่างคลุ้มคลั่ง กระหายและทรมานทรมาย อย่างถูกไฟลูกไฟไหม้เผาจนอยู่ตลอดเวลา นั่นเอง

อีกอย่างหนึ่ง คนถูกไฟเหล่านี้เผาจน ถูกควันไฟรมให้มัว ย่อมไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่ใช่ ไม่ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ไม่สามารถใช้ประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายให้ถูกทาง หรือให้เท่าค่าของมันได้

ยกตัวอย่างในชั้นหยาบๆ ที่เห็นได้ง่ายๆ เช่น แก้วมีไว้สำหรับนั่ง เกิดความโกรธขึ้น กลับเอามาใช้ทำร้ายกัน; เห็นของสวยงาม หรือของมีราคาที่เรานำมาเสนอขาย อยากได้ ความอยากได้รุนแรงทำให้ไม่ได้พิจารณา ถูกเขาหลอกหลงเอาได้ง่าย; บางทีจิตใจอะไรตอนเช้าคนเดียว ไม่รู้จักพิจารณาปลงใจ อารมณ์เสียไปทั้งวัน; บางทีพบคนที่ไม่เคยรู้จักมาก่อน เขาแสดงอะไรผิดพลาดนิดเดียว เกิดทัศนคติผิดพลาด มองเขาไปในทางไม่ดีตลอด ไม่ได้พิจารณาให้ลึกซึ้ง; หรือมีความลุ่มหลง ยามีไว้ใช้รักษาโรค กลับนำมาฆ่าชีวิตตนเองเสีย ดังนั้นเป็นต้น

ไฟเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์กับปัญญา เมื่อถูกไฟเหล่านี้กลุ่มรวมแผดเผาแล้ว ก็ทำให้เกิดทัศนคติผิด ตัดสินใจผิด และปัญญาความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริงก็ไม่เกิด

พิจารณาให้ลึกซึ้ง คนเราถูกไฟเหล่านี้บังปัญญา ทำให้เข้าใจผิด เกิดทัศนคติที่ผิด ตัดสินใจผิดๆ กระทำการต่างๆ ที่ปราศจากเหตุผล ที่แม้แต่ตนเองนึกขึ้นมาภายหลัง ก็รู้สึกละอายหรือเห็นน่าขายอยู่เสมอทั่วๆ กันทุกคนอยู่แล้ว มากน้อยตามขนาดของไฟที่แต่ละคนปล่อยให้ลุกลามอยู่ในตัวของตัว

ข. ในแง่สังคม ความขัดแย้ง การแย่งชิง การรังแก ข่มเหง เอาเปรียบ ประทุษร้ายกันระหว่างมนุษย์ เกิดจากไฟเหล่านี้เป็นตัวการสำคัญ

คนอยากได้ของสิ่งเดียวกัน เกิดจิตใจกัน แตกแยกและแย่งชิงกัน คนชอบใจทำคนละอย่าง ก็แตกแยกกัน ไปด้วยกันไม่ได้ คนเห็นแก่ตัวอยากได้ไม่มีที่สิ้นสุด ก็หาทางเอาเปรียบ ทำลายผู้อื่น; บุคคลผู้เดียว ในหมู่คณะหนึ่ง ไปกระทำผิดพลาดต่อคนในอีกหมู่คณะหนึ่งเป็นกรณีส่วนบุคคล แกรงราคะต่อฝ่ายตนและโทษะฝ่ายอื่น ทำให้ไม่พิจารณาสอบสวนให้เห็นความจริง เกิดเป็นกรณีขัดแย้ง ระบาย่าพินระหว่างหมู่คณะ; พ่อแม่รักและหลงลูก จนเลี้ยงลูกผิดๆ ให้ลูกเสียก็มาก ฯลฯ

ในแง่ความก้าวหน้าทางปัญญา กลุ่มชนที่มีความเชื่อถือผิดๆ ยึดถือลัทธิทฤษฎีต่างๆ โดยโมหะ ก็ทำให้ไม่สามารถพิจารณาสอบสวนค้นคว้าเห็นความจริง หรือเห็นเหตุเห็นผลของธรรมชาติได้ เป็นอุปสรรคต่อความเจริญก้าวหน้าทางสติปัญญา

แม้วิทยาศาสตร์ วิทยาการ วิชาวิทยาศาสตร์ต่างๆ ที่เจริญก้าวหน้ามากมายทั้งหลาย ถ้ามนุษย์นำมาใช้ตามแรงผลักดันของไฟเหล่านี้ ก็เป็นไปเพื่อหายนะของหมู่มนุษย์นั่นเอง

สรุปว่า อายตนะทั้งหลายที่เป็นเครื่องเชื่อมต่อระหว่างชั้น ๕ ที่เป็นภายใน กับชั้น ๕ ที่เป็นโลกภายนอก ให้เกิดการรับรู้ และความรู้ต่างๆ ตามกระบวนการของมันนั้น ขณะนี้มีได้ปฏิบัติหน้าที่ไปตามกระบวนการแท้ๆ หรือตามสภาวะอาการล้วนๆของมัน แต่ถูกไฟต่างๆ เพลลนอยู่ตลอดเวลา

เมื่อกระบวนการนี้ถูกไฟลูกใหม่ ก็เกิดความระส่ำระสาย ปฏิบัติหน้าที่เคลื่อนคลาดจากปกติ ความรู้ต่างๆ ที่ได้รับก็บิดเบือน ตัวบุคคลก็ไม่เป็นตัวของตัวเอง เกิดความสับสนวุ่นวาย ถูกครอบงำ หรือลากจูงให้เอนเอียงไปข้าง ถูกรุมให้มืดหน้ามืดตาบ้าง ไม่สามารถถ่วงถ่วงวินิจฉัยข้อเท็จจริงโดยถูกต้อง เพี้ยววิ่งเล่นไปตามแหล่งของการรับรู้ที่ถูกไฟใหม่ ถูกชักพาไปตามสายของการรับรู้ นั้นๆ เกิดความยึดติดพัวพัน ตกเป็นทาส ไม่เป็นอิสระ เกิดทัศนคติ ผิดพลาด ตัดสินผิดพลาด และปฏิบัติผิดพลาดต่อสิ่งทั้งหลาย

เมื่อตนเองเดือดร้อนวุ่นวายแล้ว ก็แผ่ขยายความเดือดร้อนวุ่นวายนั้นไปให้แก่ผู้อื่นด้วย บุคคลที่มีปัญหาในตัวเอง ก็ยอมเป็นเหตุสร้างปัญหาแก่ผู้อื่นขึ้นด้วย คนที่มีแต่ความรู้ร้อนรอนระวนกระวายในตัวเอง แก้ปัญหาในตัวเองไม่ได้ จะอยู่กับชาวโลกสงบเรียบร้อยไม่ก่อปัญหาเลยไม่ได้

๒. สาเหตุ ในด้านสาเหตุย่อมอธิบายได้ทั้งในขั้นต้นๆ และในขั้นลึกซึ้ง

เมื่ออธิบายอย่างตื้นๆ สาเหตุของปัญหานี้ ก็คือการถูกไฟ
กิเลสเผาผลาญให้ระส่ำระสายวุ่นวาย อย่างที่กล่าวไว้ในตอนสรุป
ข้อ ๑

แต่เมื่ออธิบายลึกซึ้งละเอียดลงไป ก็ต้องสืบค้นถึงพื้นฐาน
ซึ่งพอจะเห็นแนวทางดังนี้:-

ชีวิตนั้น เป็นกระบวนการอันหนึ่ง เกิดจากการรวมตัวกันเข้า
ของส่วนประกอบต่างๆ ซึ่งโดยสรุปได้แก่นามและรูป หรือขยาย
ออกไปได้แก่ขันธ ๕

ส่วนประกอบเหล่านี้ แต่ละอย่างมีการเปลี่ยนแปลง ที่ต่อ
เนื่องและสัมพันธ์กันเป็นกระบวนการ ทำให้คุณรูปกันอยู่ดูเหมือน
เป็นตัวเป็นตน

แต่ในเมื่อเป็นกระบวนการและมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา
ขณะ ก็ย่อมไม่มีตัวแก่นแท้ที่คงที่แน่นอน และในกระบวนการอันนี้
เองที่มนุษย์เข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวตนของตน และเข้าไปตั้งความ
ปรารถนาไว้ในทุกชั้นทุกระดับ หวังจะให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ในรูป
ที่จะให้มีตัวตนให้คงได้

การดิ้นรนหวังให้มีตัวตนนี้ ได้ปรากฏผลเป็นการดิ้นรนไม่
เฉพาะในชีวิตของคนธรรมดาสามัญ แต่ปรากฏตลอดประวัติ
ศาสตร์วิชาปรัชญาทีเดียว

เมื่อไม่มีตัวตน มนุษย์ก็พยายามที่จะสร้างตัวตนให้มีขึ้นใน
รูปใดรูปหนึ่ง ตั้งแต่การทำมัมมี่ เพื่อรักษาร่างกายไว้ให้ชีวิตกลับ
มาเข้าร่างดังเดิมของชาวอียิปต์โบราณ จนถึงปรัชญาของนัก
ปรัชญาฝรั่งเศสชื่อเดการ์ตส์ แห่งคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ผู้พยายาม

พิสูจน์ให้มีตัวตนให้ได้ อย่างวาตะของเขาที่ว่า “Cogito, ergo sum” ซึ่งแปลว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้น ฉันจึงมี” ซึ่งไม่พ้นไปจากทฤษฎีที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เฝ้าถือนมมานานกว่า ๒๕๐๐ ปีแล้ว

เมื่อมนุษย์มีความหลงผิดยึดถือและปรารถนาให้มีตัวตนอยู่เช่นนั้น ในขณะที่เดียวกันนั่นเอง กระบวนการแห่งชีวิต ก็ตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอนว่า ทุกสิ่งไม่คงที่ ไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม ไม่อยู่ในอำนาจ และไม่มีตัวตนที่แท้

กฎนี้แสดงแก่ชีวิตในรูปแห่งชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น ทั้งแบบหยาบตื่น และแบบลึกละเอียด จึงกลายเป็นอาการที่ขัดกัน หรือฝืนความปรารถนา พุดเป็นภาพพจน์ว่า ความยึดถือ กับกฎธรรมชาติเกิดขัดสีกันขึ้น ลูกเป็นไฟ

อาการขัดสี หรือฝืนนี้ ทำให้บุคคลเสริมซ้ำย้ำความยึดถือ และความปรารถนาให้เหนียวแน่นและรุนแรงมากยิ่งขึ้น แต่เป็นความยึดถือด้วยความปรารถนาแบบกระวนกระวาย และแสดงออกทั้งในระดับที่รู้สึกได้ อันเป็นขั้นหยาบ และขั้นที่ไม่รู้สึก อันเป็นขั้นละเอียด ซบซ้อน อยู่ในจิตได้สำนึก

เมื่อสืบค้นลงไปในกระบวนการของจิตอย่างละเอียด จนถึงจิตไร้สำนึก ก็จะพบเงื่อนงำว่า ความกลัวต่อชาติ ชรา มรณะ เป็นต้นนี้ มีซบซ้อนแฝงอยู่ในจิตใจของมนุษย์ และคอยบัญชาพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์อยู่ โดยที่มนุษย์เองไม่รู้สึกตัว ความกลัวนี้เริ่มจากจุดที่มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจในสภาพที่แท้จริงแห่งชีวิตของตน

จากจุดของความไม่รู้นี้ กระบวนการก็ดำเนินไปตามแนวทางแห่งหลักปัจจุสมุปบาท และขั้นตอนที่สำคัญก็คือความขัด

แย่งระหว่างความหลงผิดว่าเป็นตัวตน กับกระแสความเปลี่ยนแปลงตามกฎธรรมชาติหรือไตรลักษณ์ ผลักดันตัวตนให้แสดงตัวออกในกระบวนการรับรู้ นั่น ซึ่งหมายความว่า ไฟความทุกข์ มีชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นตัวผลักดันไฟกิเลส ราคะ โทสะ โมหะ ให้ออกหน้า และแสดงฤทธิ์วุ่นวาย

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ไฟทุกข์เกิดจากการปะทะระหว่างกฎธรรมชาติ (ไตรลักษณ์) กับความหลงผิดยึดถือว่าเป็นตัวตน เมื่อปะทะกันแล้ว ไฟทุกข์ขับไฟกิเลส พลุออกมาแสดงฤทธิ์เผาผลาญ จนปรากฏผลเป็นปัญหาต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้น

ตราบใดที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจ และไม่เข้าไปจัดการกับกระบวนการและไฟเหล่านี้อย่างถูกต้อง ก็เท่ากับว่ามนุษย์พาเอากองไฟ หรืออาจจะถึงกับเป็นไฟนรกขุมหนึ่งติดไปกับตัวด้วยตลอดเวลา และเมื่อไฟติดอยู่กับตัวประจำเช่นนี้ ก็ย่อมไม่สามารถประสพความสุขที่แท้จริงยั่งยืนได้

๓. การแก้ไข หนทางแก้ไขปรากฏชัดอยู่แล้วในพุทธดำรัสที่ว่า “อริยสาวกผู้ได้เฝ้าเห็นแล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้” คำว่าเห็นอยู่อย่างนี้ หมายถึงการรู้การเข้าใจตามความเป็นจริง ซึ่งกระบวนการอย่างที่เป็นอยู่เช่นนั้น เริ่มแต่เข้าใจสภาพของปัญหา

การเข้าใจสภาพของปัญหา หรือการมองเห็นตัวปัญหานั้นเอง ย่อมเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญอย่างยิ่ง

เมื่อมองเห็นปัญหาที่ตนเข้าประสพอยู่แล้ว ก็สามารถถอนตัวออกมาตั้งหลักได้ อย่างที่ตรัสว่า “ย่อมหน่าย” จากนั้นก็ไม่ยึดติด หลุดพ้นเป็นอิสระ แต่ที่กล่าวนี้เป็นขั้นลึกซึ้ง

ในที่นี้ จะลองกล่าวถึงวิธีแก้ไขจัดการ ที่ลึกซึ้งไปตามลำดับ
ขั้น

- ๑) ขั้นต้น เมื่อมองเห็นโทษของไฟเหล่านี้แล้ว ก็ควรควบคุมให้อยู่ในขอบเขต ไม่ให้ลุกลามรุนแรงถึงขั้นประพัตติทุกจริตต่างๆ หรือทำให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนแก่ตนเองและสังคม
- ๒) ขั้นกลาง รู้จักฝึกฝนอบรมจิตใจ รู้จักวิธีทำให้ไฟเหล่านี้สงบนิ่งอย่างน้อยเป็นครั้งคราว เหมือนอย่างไฟที่ไม่มีควันกลุ่มควัน ไม่มีเปลวที่แลบโฉบพื้บพื้บ อยู่ในสภาพสงบนิ่ง ย่อมทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจนขึ้น

การทำให้สงบนิ่ง ปราศจากการรบกวนของไฟเหล่านี้ได้แม้ชั่วคราว ย่อมช่วยให้มีสมาธิ อันเป็นกำลังเสริมให้เกิดปัญญาและทำการต่างๆ เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ให้ได้ผลสำเร็จอย่างดี

ถ้าฝึกอบรมให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ก็สามารถทำสิ่งที่คนธรรมดาเห็นเป็นสิ่งวิเศษอัศจรรย์ได้ ที่เห็นได้ง่ายและวิทยาศาสตร์ปัจจุบันก็ทำกันได้แล้ว ก็คือ ในการสะกดจิต เมื่อจิตอยู่ในสภาพที่แน่วแน่ต่ออารมณ์อันเดียว ปราศจากสิ่งรบกวน คนที่ถูกสะกดจิต ก็สามารถทำสิ่งที่ตัวเขาไม่เคยสามารถทำได้ในยามปกติ

- ๓) ขั้นสูงสุด หมายถึงขั้นที่เป็นใจความในพระสูตร ได้แก่ ขั้นที่เกิดความรู้ความเข้าใจในสภาพของกระบวนการเหล่านี้ อย่างถ่องแท้สมบูรณ์ ทำให้สามารถถอนตัว

ออกมาตั้งหลักอยู่ได้เป็นอิสระ ไม่ยึดติดหลงผิดว่า กระบวนการที่ลูกใหม่อยู่นั้นเป็นตัวตน ไม่ตกเป็นทาส ถูกขูดลากไปต่างๆ แต่กลับเป็นนาย รู้จักที่จะปล่อยให้ กระบวนการนั้นปฏิบัติหน้าที่ของมันไปอย่างถูกต้อง ได้ ได้รับความรู้ที่ไม่บิดเบือน และสามารถเข้าไปจัดการใช้แต่ ในทางที่จะเป็นประโยชน์

ข้อนี้เหมือนกับการที่มนุษย์จะเปลี่ยนฐานะจาก การเป็นทาสของธรรมชาติ กลับเป็นนายของธรรมชาติ ได้ ก็ด้วยการรู้ความจริง รู้สภาพ เข้าใจกฎเกณฑ์ กระบวนการแห่งเหตุผลของมันเสียก่อน จากนั้นก็สามารถร่วมมือกับธรรมชาติ รู้วิธีจัดการควบคุมให้ ธรรมชาติดำเนินไปตามกฎของมันเอง แต่เป็นไปตาม แนวทางที่เรากำหนดให้มันได้ เรียกกันเป็นสำนวนว่า กลับเป็นนายของธรรมชาติ

ในขั้นสุดท้ายนี้ ความรู้ความเข้าใจต่างๆ ที่ได้รับ เข้ามาย่อมเป็นไปตามสภาพที่มันเป็นจริง และการเข้า เกี่ยวข้องจัดการก็ย่อมเป็นไปตามอำนาจปัญญา หรือ ตามเหตุผล ไม่ใช่ตามอำนาจตัณหาอย่างแต่ก่อน

๔. ผลที่ได้จากการปฏิบัติตามวิธีแก้ไข ย่อมเป็นไปตาม ลำดับของขั้นนั้นๆ

ในขั้นต้น เมื่อมนุษย์ควบคุมไฟให้อยู่ในขอบเขตที่สมควร ก็ ทำให้สังคมมีศีลธรรมอยู่ร่มเย็นเป็นสุข ตัวบุคคลเองก็มีจิตใจสงบ ร่มเย็นตามควร

ในขั้นกลาง ย่อมช่วยให้มนุษย์ประสบสัมฤทธิ์ผลในงานต่างๆ ด้วยดียิ่งขึ้น และมีจิตใจที่เข้มแข็งมั่นคงยิ่งขึ้น มีความสุขที่ประณีตขึ้น

ในขั้นสูงสุด ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากความเป็นทาสของความหลงผิด ทาสของกิเลส ทาสของจิตใจตน เป็นอิสระ กลับเป็นนาย ในขั้นนี้เรียกตามพุทธดำรัสว่า อยู่จบพรหมจรรย์ ทำสิ่งที่ต้องทำเสร็จสิ้นแล้ว หมดกิจที่จะต้องทำเพื่อให้ได้เป็น(อิสระ)อย่างนี้อีก ที่หมดกิจก็เพราะได้รู้ ได้เข้าใจถูกต้องหมดแล้ว เป็นอิสระแล้ว มีทัศนคติพื้นฐานถูกต้องดีแล้ว

ต่อจากนี้ไป กระบวนการรับรู้ต่างๆ ก็จะดำเนินไปตามจังหวะหน้าที่ตามสภาวะอาการที่แท้ของมัน ความรู้ที่เกิดขึ้นก็จะถูกต้องตรงตามสภาวะที่เป็นจริง การปฏิบัติและการจัดการกับสิ่งทั้งหลายก็จะเป็นไปตามแนวทางของเหตุผลบริสุทธิ์ เป็นไปในทางที่ก่อประโยชน์อย่างเดียว เป็นอันไม่ต้องมาคิดแก้ไขควบคุมและดับไฟกันอีก

ถ้าเทียบตามหลักโอวาทปาติโมกข์ ขั้นต้นก็คงเป็น สัพพปาปสฺส อภินิวกมฺ - ไม่ทำชั่วทั้งปวง ขั้นกลางคงเป็น กุสลสุสฺสฺส/สมุทฺทา - ทำความดีให้พร้อมพร้อม และขั้นสุดท้ายเป็น สจฺจิตฺตปริโยทปนํ - ทำจิตใจให้บริสุทธิ์

สิ่งสำคัญที่พึงระลึก

๑. เรื่องอาทิตตปริยายสูตรนี้ อยู่ในวิชาพุทธประวัติ หรืออยู่ในวิชาพระพุทธศาสนาส่วนที่เป็นประวัติของพระพุทธเจ้า

พุทธประวัติส่วนที่นอกเหนือจากพระชีวประวัติส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็เป็นบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการบำเพ็ญพุทธกิจ หรือประวัติการทำงานสั่งสอนของพระพุทธเจ้า บุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้นมีมากมายทุกชั้นทุกประเภท ว่าโดยระดับสติปัญญาก็มีตั้งแต่ฉลาดที่สุด ถึงโง่งที่สุด

ตามปกติ พุทธประวัติที่เล่าเรียนกัน โดยเฉพาะที่ย่อยๆ ย่อมจะกล่าวถึงเฉพาะงานสั่งสอนครั้งสำคัญๆ เท่านั้น

บุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงผจญในงานสอนครั้งนั้นๆ มักเป็นชั้นคณาจารย์ หรืออย่างน้อยก็มีประสบการณ์ในการค้นคิดทางปรัชญามาก สิ่งที่ทรงสอนก็เป็นเรื่องละเอียดอ่อนลึกซึ้ง เหมาะสำหรับปัญญาและประสบการณ์ของท่านเหล่านั้น และผลจากการสั่งสอนครั้งนั้นๆ ก็สูงถึงขั้นบรรลุนิพพานพิเศษ โดยเฉพาะอรหัตตผล

ผู้ที่อ่านหรือเรียนพุทธประวัติตอนเหล่านี้ จะต้องสมมติตนเป็นนักปราชญ์ชั้นคณาจารย์ หรือเป็นนักบวชเหล่านั้น ขบคิดเนื้อหาธรรมด้วยสติปัญญา และอยู่ในบรรยากาศแห่งการสอนครั้งนั้นด้วยตนเอง จึงจะเข้าถึงรสอันเป็นแก่นธรรม ซึ่งเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก

ถ้าจะเทียบให้มองเห็นง่ายๆ อีกแง่หนึ่ง เพียงปรัชญาของโสเครตีส พลาโต และอริสโตเติล หากจัดให้นักเรียนชั้น ม.ศ. ๔-๕ เรียน เราจะหวังให้เขาเข้าใจได้ลึกเท่าใด

ข้อเปรียบเทียบนี้อาจไม่ตรงกันทีเดียว เพราะคำสอนของนักปราชญ์เหล่านั้น เป็นเรื่องของนักคิด ส่วนคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นเรื่องราวการประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง แต่ในแง่ระดับสติปัญญาของผู้ฟัง ก็น่าจะพอเทียบได้ไม่ไกลกันนัก

เมื่อเป็นอย่างที่ว่ามานั้น ถ้ายังเรียนพุทธประวัติกันในลักษณะนี้ ก็จะต้องตระหนักถึงความยาก ทั้งแก่ผู้สอน และแก่ผู้เรียน พร้อมทั้งชี้แจงให้นักเรียนเข้าใจถึงสาเหตุแห่งความยากนั้น กับทั้งควรหาโอกาสนำเอาเรื่องราวและคำสอนในระดับสามัญที่ง่าย ๆ มาสอนแทรกตามสมควร

๒. ในการสอน ด้านประวัติ ควรเล่าโยงไปถึงภูมิหลังของสังคมแห่งชมพูทวีป ตั้งแต่ก่อนที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้น ให้เห็นว่าคนยุคนั้นมีความเชื่อถือและเป็นอยู่ตามหลักของศาสนาพราหมณ์ เช่นเรื่องพระพรหม เทพเจ้า ระเบียบวรรณะ การบูชาัญญ เป็นต้น อย่างไร

จากนั้นก็ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนต่างออกไป และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร โยงมาถึงอาทิตตปริยายสูตรนี้

ถ้าผู้เรียนมองเห็นแง่นี้ เรื่องราวก็จะน่าสนใจ นักเรียนก็จะเข้าใจชัด และการเรียนก็จะมีชีวิตชีวาขึ้น

ส่วนในด้านเนื้อหา หากอธิบายให้นักเรียนสามารถเข้าใจได้ เต็มบริบูรณ์ตามความหมายของพระสูตร ก็เป็นการดี แต่ถ้าได้อธิบายประยุกต์ในแง่ที่นักเรียนจะนำไปใช้ประโยชน์ได้ หรือเล่าให้นักเรียนได้ทราบคำสอนแนวเดียวกัน หรือเกี่ยวกับเรื่องเดียวกันนี้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนแก่คนอื่น ๆ ซึ่งเป็นคำสอนชั้นเบื้องต้น และ

เหมาะสำหรับการดำรงชีวิตในขั้นต้นๆ ไว้ด้วย ก็จะมีบังเกิดเป็นคุณประโยชน์แก่ตัวของนักเรียนมากขึ้น และจะช่วยให้เกิดความเข้าใจดีขึ้นด้วย

๓. อย่างไรก็ตาม แม้คำสอนของพระพุทธเจ้าจะแตกต่างกันเป็นหลายระดับ แต่สาระสำคัญที่เป็นแกนกลาง ก็เป็นแนวเดียวกัน คือ การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือมีชีวิตอยู่อย่างผู้รู้จักชีวิต รู้เท่าทันกระแสโลก ไม่มัวมลายปล่อยตัวตกเป็นทาสของกิเลสและความทุกข์ แล้วถูกดูดลากลงไปตามกระแส แต่สามารถมีชีวิตจิตใจที่เป็นอิสระ อย่างน้อยก็รู้จักที่จะกลับไปเป็นนายบังคับควบคุมกิเลสของตนไว้ในแนวทางที่พึงปรารถนาได้บ้าง โดยระลึกถึงพุทธภาษิตที่ว่า “ปัญญาชีวิต ชีวิตมาหุ เสฏฐัม” ซึ่งแปลว่า ปรารถนาทั้งหลายกล่าวว่า ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา เป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด.